

**Міністерство освіти і науки України
Відокремлений структурний підрозділ
«Любешівський технічний фаховий коледж
Луцького національного технічного університету»**

«ПОЛІТОЛОГІЯ»

Конспект лекцій

для здобувачів освіти освітньо-професійного ступеня фаховий молодший
бакалавр

Галузь знань 27 Транспорт
Спеціальність 274 Автомобільний транспорт

Любешів – 2023

УДК
М

До друку

Голова методичної ради ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»

_____ Герасимик-Чернова Т.П.

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в
репозитарій коледжу

Бібліотекар _____ М.М. Демих

Затверджено методичною радою ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»

протокол № _____ від «_____» _____ 2023 р.

Рекомендовано до видання на засіданні циклової методичної комісії
викладачів соціально-гуманітарних дисциплін, фізичного виховання та
Захисту України

протокол № _____ від «_____» _____ 2023р.

Голова циклової (методичної) комісії _____ Кравчик Л.М.

Укладач: _____ Р.М. Мельник, викладач І категорії

Рецензент: _____

Відповідальний за випуск: _____ Кузьмич Т.П., методист

Політологія [Текст]: курс лекцій для здобувачів освіти освітньо-
професійного ступеня фаховий молодший бакалавр галузі зі знань 27
Транспорт, 274 Автомобільний транспорт денної форми навчання /
уклад. Р.М. Мельник – Любешів: ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»
Луцького НТУ, 2023. – 87 с.

Видання містить базові матеріали з політології для здобувачів освіти
технічних професій, перелік рекомендованої літератури. Призначене для
здобувачів освіти напряму підготовки денної форми навчання.

©Мельник Р.М., 2023.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Тема 1. Предмет, метод і структура політології.....	5
Тема 2. Політична думка Стародавнього світу і доби Середньовіччя.....	9
Тема 3. Політичні вчення епохи Відродження.	
Політичні ідеї Нового та Новітнього часу.....	14
Тема 4. Зародження і розвиток української політичної думки.....	16
Тема 5. Системний вимір політики.....	19
Тема 6. Політична влада: природа, ресурси, легітимність.....	23
Тема 7. Демократія в політичному житті сучасного світу.....	28
Тема 8. Вибори та виборчі системи.....	33
Тема 9. Політична свідомість і культура.....	36
Тема 10. Політичні еліти і лідерство.....	42
Тема 11. Партії та партійні системи.....	46
Тема 12. Політика і релігія.....	49
Тема 13. Геополітика та світовий політичний процес.....	51
Тема 14. Політична конфліктологія.....	53
Тема 15. Політична ідеологія.....	57
Тема 16. Держава та громадянське суспільство.....	60
Тема 17. Поняття і структура політичного режиму.....	68
Тема 18. Політика і армія.....	71
Тема 19. Політичний маркетинг і менеджмент.....	74
Тема 20. Світові ідейно-політичні доктрини.....	79
Список використаної літератури.....	86

ПЕРЕДМОВА

Осмищення політичних процесів, подій, явищ усе більше стає загальносуспільною проблемою. Аналіз складних трансформаційних процесів, пошуки ефективних шляхів українського державотворення не можливі без розвитку політичної науки, використання її напрацювань у повсякденній практиці. Політична наука разом з іншими гуманітарно-економічними дисциплінами покликана сприяти виробленню адекватних викликам часу теоретичних узагальнень і рекомендацій.

Курс "Політологія" передбачає формування систематизованих наукових уявлень про політичну теорію і політичну реальність, розуміння розвитку політичних процесів і засобів впливу на них, усвідомлення ролі політичних інституцій, суб'єктів й об'єктів політики.

Хто ми і куди прямуємо? Далеко не риторичне запитання. Воно цікавить усіх мислячих людей незалежно від віку, національності і професії. Можливо, меншою мірою воно цікавить тих, хто, прикриваючись мандатом "народної довіри", експлуатує модну політичну ідею, а тишком-нишком торгує національними інтересами на догоду "тіньовому світовому уряду", набиваючи власні "олігархічні кишені".

Ці матеріали — не для останніх "суб'єктів" від політики, а для усіх інших, хто не хоче залишатися в дурнях і прагне навчитися відділяти зерно від половини, читати поміж рядків політичні тексти і розшифровувати істинні наміри у тих чи інших перипетіях часом лицемірного, подекуди трагічного і завжди захоплюючого дійства політичного театру логіки й абсурду.

Отже, якщо ви не хочете бути "масовкою" і матеріалом для сумнівних експериментів над собою, вам варто познайомитися з теорією і практикою політології, яка розкриває нам очі на політичні міфи і політичні реалії.

Читайте, думайте і робіть власні висновки. Це все, що вам потрібно. Спробуємо допомогти вам розібратися: хто є хто в політичній думці і політичній практиці. Що ж, рушаймо до захоплюючої країни Політики!

Тема 1. Предмет, метод і структура політології.

Політична наука - одна із найдавніших. Загальноприйнято, що її основи заклав знаменитий Арістотель твором "Політика". Пройшовши у своєму розвитку низку етапів, політична наука остаточно сформувалася у другій половині XIX століття. З того часу розвиток не припинявся, і найбільш плідним став сучасний період. Він характерний різноманіттям ідей та концепцій.

§ 1. Сучасна політична наука, будучи самостійною, має свій об'єкт і предмет дослідження. Наявні різні підходи до визначення предмету політичної науки. Частина авторів трактують політологію як науку **про політичну сферу й політичну діяльність взагалі**. Вважаючи політичну науку єдиною і диференційованою, вони розуміють її як узагальнюючу галузь **про політику та її взаємовідносини із суспільством і конкретною особою**. У такому разі політична наука - сукупність знань про політику, система спеціальних наукових дисциплін, які вивчають політичні явища та процеси. При цьому політична наука має свою чітко виражену специфіку.

Представники інших підходів враховують те, що політичну дійсність вивчає не лише політична наука, а й інші соціальні науки, а це розширює можливості науки в пізнанні політичних процесів. Однак у такому разі дещо втрачається цілісність й органічний внутрішній взаємозв'язок науки. Є ще науковці-політологи, які трактують політичну науку тільки як галузь, котра переважно вивчає теоретичні проблеми, на відміну від політичної соціології, яка зосереджена на прикладних проблемах.

У зв'язку з цим учені по-різному підходять до визначення предмету політичної науки. Зокрема, А. Колодій наголошує на тому, що викристалізувалися три основні тенденції у визначенні предмету політичної науки. Перша - традиційна наука про політику, яка поєднує політико-філософські проблеми з інституціональним підходом до політики. Вона акцентує увагу на загальних принципах розвитку політичного життя і тяжіє за предметом дослідження до політичної філософії, історії та теорії держави.

Протилежною до традиційної є емпірико-аналітична наука про політику, яка виступає інструментальним напрямом. Цей підхід характеризується в основному розглядом політики на індивідуальному рівні, спирається на прикладну соціологію, психологію. Найбільш ефективним цей підхід стає при вивченні виборчих і протестних процесів. Критико-діалектичний метод тісно пов'язаний із марксистськими та неомарксистськими дослідженнями. В основу цього підходу покладено політико-економічний аналіз із соціально-ідеологічними висновками. Всі три напрямки мають розмиті межі. Головне завдання цих підходів отримати надійніші висновки з конкретних фактів і явищ політичного життя.

Політична наука вивчає й узагальнює надзвичайно широкий **об'єкт** пізнання - **політичну сферу і всі процеси, які в ній відбуваються**. До об'єкта політичної науки належить уся сукупність політичних подій, процесів, явищ, тобто вся політична складова соціальної реальності. Особливість об'єкта політики в тому, що він включає головні процеси суспільного, економічного, духовного життя суспільства, процеси та інститути, які безпосередньо задіяні в політичних відносинах.

§2. Оскільки об'єктом політичної науки є **всі факти, процеси, явища політики, їх взаємозв'язок і взаємозалежність, уся політична реальність, то їх вивчають й інші наукові дисципліни**. Політична наука, будучи комплексною, включає в себе ряд субдисциплін. Однак ці важливі складові політичної науки долучаються до аналізу політики як до багатовимірної цілісності, тобто як до політичної реальності у всій складній цілісності. Тому таку науку ще називають **політичною теорією або загальною теорією політики**. Окремі дослідники розширюють можливості науки, створюючи уточнюючі міждисциплінарні наукові напрямки.

Найбільш складною проблемою дослідження політичної науки є явище "політичного", власне політичної сфери як особливої сфери поруч з економічною,

духовною тощо. Ханна Арентс "політичне", визначала як "ґрунт, на якому стоїмо, і небо, що лежить над нами". Політичне — це особлива сфера людської діяльності, у якій реалізується "політична людина" (за Арістотелем). Політичне - це бажання людства жити спільно у згоді та справедливості. Однак політичне перебуває в постійній трансформації. Політичне є сферою практично перетворюючої діяльності узагальнюючої людини як вольового й визначального суб'єкта. Крім того, політичне, політика - багаторівневе явище, яке постійно змінюється. Політика - це прояв і результат політичної дії, зіткнення і реалізації інтересів.

Основними об'єктами політичної теорії є політична сфера суспільства та її складові. Тому, на думку більшості дослідників політична наука включає в себе такі основні розділи:

- теорію політики, яка здійснює філософсько-методологічний аналіз політичної діяльності, теоретичних засад політики й політичних відносин;
- теорії політичних систем та політичних інститутів;
- теорію соціального управління;
- політичну ідеологію, культуру та історію політичних вчень;
- теорію міжнародних відносин;
- політичну праксеологію;
- політичне прогнозування.

До **суб'єктів** політики переважно належать особи, структури, великі й малі суспільні групи, які активізують політичні відносини завдяки своїй політичній суб'єктності.

Політична наука поступово чітко виділила "загальну теорію політики", яка спирається на теоретичні й емпіричні результати політологічних субдисциплін і поглиблює теоретичну складову науки. Разом із тим, розрізняють "політичну теорію" як особливу галузь політичної науки й "політичну теорію" як більш загальне міждисциплінарне утворення, що об'єднує "специфічну літературу, діяльність та інтелектуальне співтовариство" (Д. Ганнел).

Політична теорія, узагальнюючи політичну дійсність, виробляє особливий вид політичного знання, яке має особливу природу і зміст, аналізує специфічну сферу. Політичне знання - особливий вид соціального знання, який взаємодіє з геополітичною практикою, впливає на політичні рішення і норми. Політичні знання мають складний характер і проявляються в таких основних формах: теоретичній (метapolітичній) та практично-політичній.

Політична теорія вирізняє такі основні риси політичного знання:

- автономність;
- полемічність (виражається в дискусії й діалозі);
- комунікативність, яка впливає із самої природи цього знання;
- публічність (виявляється у сфері публічності);
- має оцінний характер;
- регулятивність;
- вольове відображення політичної дійсності;
- імперативність;
- спрямованість у майбутнє.

У загальній теорії політики виділяють внутрішні структурні елементи: теорію політичних систем, концепцію влади і владних відносин, теорію зовнішніх відносин і зовнішньої політики, партійних відносин, формальних і неформальних інститутів політики тощо. Потрібно мати на увазі, що для цих теорій емпіричний матеріал надають інші складові політичної науки.

Політичні знання (теорія) відіграють важливі функції в суспільному розвитку. Серед них найчастіше виділяють такі: гнесологічну, ідеологічну, організаційну, виховну, прогностичну.

§3. Політичні дослідження поділяють на фундаментальні та прикладні. Для

виділення фундаментальних і прикладних досліджень (предмету) використовують такі критерії: а) функції; б) роль суб'єкта аналізу; в) зв'язок із практикою; г) фази пізнавального циклу; г) моделі; д) зв'язки з часовими та просторовими параметрами.

При аналізі предмету політичної науки вирізняють теоретичний і прикладний рівні політичних знань. До перших належать: вивчення й узагальнення, теоретичні висновки, створення концепцій, обґрунтування парадигм і концепцій тощо. До других - формування механізмів досліджень, конкретний аналіз і реалізація практичних технологій, аналіз конкретних політичних ситуацій і явищ тощо.

Політична наука як багатопланова і синтетична галузь включає низку конкретніших дисциплін, котрі докладніше вивчають ті чи інші політичні відносини. До найголовніших належать: історія політичних вчень, політична історія, політична соціологія, політична психологія, політична антропологія, політична географія, конкретна політика, особливості міжнародних політичних відносин. Важливою і необхідною складовою виступає прикладна політологія.

Рис. 1. Структура політики

Узагальнюючи сутність та специфіку політичної науки, можна стверджувати, що предметом політичної науки є вся сукупність закономірностей виникнення і розвитку політичних явищ, систем, процесів, інституцій, концепцій, аналіз явищ політичного розвитку суспільства.

Рис. 2. Застосування терміна "політика"

Для того щоб переконатися, зокрема, не лише в теоретичному, а й у прикладному характері науки про політику, слід звернути увагу на основні функції політології в суспільстві:

Описова (дескриптивна), яка полягає в дослідженні політичної реальності зіставленням її з уже існуючими соціально-політичними стандартами і є, по суті, своєрідною фотографією дійсності.

Виховна (освітня), при реалізації якої найважливіші надбання політичної теорії й практики стають доступними

широкому загалу, роблять участь народних мас у політиці свідомою і ефективною.

Тлумачна (оціночна), що має давати відповіді на запитання стосовно причинової природи тих чи інших подій, явищ, тенденцій, напрямів розвитку, виявляти відповідність і міру їх адекватності функціонуванню даного цілого.

Передбачувальна (прогностична), яка на основі реалізації функцій опису та тлумачення дає можливість виходу на спроби політичного прогнозу розвитку подій.

Інструментальна (технологічна), пов'язана з пошуками відповідей на запитання щодо вибору форм і видів практичних політичних дій з метою досягнення бажаного результату.

Ідеологічна (програмова), спрямована на розробку стратегії та напрямів розвитку суспільства, його політичних інститутів, суспільних структур і політичних процесів.

Зазначена стратегія пов'язана з оцінюванням методів і результатів дослідження в суспільних науках загалом.

За умов тоталітарних режимів зазначена функція реалізується панівними ідеологіями (комунізм, нацизм, конфесіоналізм тощо). У демократичному суспільстві ідеологічна функція політології полягає в оптимізації використання різних ідеологічних доктрин з метою пошуку консенсусних політичних рішень.

Тема 2. Політична думка Стародавнього світу і доби Середньовіччя.

§1. Політична діяльність і політична думка виникають у людському суспільстві ще за стародавніх часів. Безпосередніми причинами появи політики стали суспільний розподіл праці та виникнення і розвиток на цій основі приватної власності на засоби виробництва, поділ суспільства на соціальні верстви, класи та утворення державності. Це вимагало певного правового закріплення управління суспільством, створення відповідних інститутів влади. Головним змістом політичної діяльності було мистецтво управління суспільством, механізм здійснення влади і правосуддя. Тому в той період політичні дослідження мали переважно прикладний характер і ґрунтувалися на досвіді, традиціях, обрядах, ритуалах тієї чи іншої країни. Влада, управління країною її володарем трактувалося як божественне явище, а сам правитель найчастіше обожнювався або видавався за особу, яка діє від імені і з волі Всевишнього.

Однак уже в цей період постає проблема ролі народу у державі й політиці. З'являються перші демократичні форми правління, що набули найбільшого розвитку і філософського обґрунтування в Стародавніх Греції та Римі. І якщо для давньосхідних політичних поглядів характерним було обґрунтування деспотичності, необмеженості влади правителя, то тогочасній європейській політичній думці було притаманне дослідження різних форм державного правління, пошук їх оптимальності, утвердження політичного статусу вільної людини, її прав та свобод.

Староєгипетські погляди на соціально-політичний устрій суспільства знайшли відображення у настановах **Птаххетена** - візира єгипетського фараона Айсеса (2690-2625 до н.е.). Тут розкриваються сутність і структура влади, подано ієрархічну піраміду суспільства. На вершині цієї піраміди боги - покровителі Єгипту, нижче - їхні обранці - фараони, ще нижче - залежні від фараона і пов'язані з ним жерці, потім - рабовласники, під ними - вільні хлібороби й ремісники, а в основі піраміди - раби. Цю піраміду можна вважати першою спробою наукового обґрунтування соціально-політичної структури суспільства. За критерії такої побудови були прийняті соціальний статус людини, її майнове і політичне становище. У цих настановах висувається ряд положень щодо стратегії розвитку суспільства: принцип рівності та свободи людей при народженні; мета життя - щастя людини; проголошувався етичний принцип суспільної добропорядності та ін. Багато із цих настанов було покладено в основу подальшого розвитку політичної думки й політичної практики (вчення Платона про структуру суспільства і держави, розвиток структури та функцій влади тощо.).

§2. Однією з найвпливовіших доктрин в історії політичної думки **Стародавнього Китаю стало конфуціанство**, родоначальником якого був філософ **Конфуцій** (551-479 до н.е). Вислови, думки, настанови Конфуція зібрані його учні в книзі "Лунь-юй" (Судження та бесіди). Основними категоріями конфуціанства у політиці стали поняття благородного мужа, любові до людини і правил ритуалу. Управління країною, за Конфуцієм, здійснюється благородними мужами на чолі з правителем (імператором) - "сином неба". Він, як батько сімейства, піклується про всіх, керуючись принципом добродійності, порядності, чесноти, його "сім'я" - народ - шанує його беззастережно підкоряється; причому, форми прояву поваги, шанобливості, покори чітко визначені у вигляді ритуалів (правил поведінки, в яких визначалися, відображалися відносини між правителями та підлеглими). Політика - сфера діяльності влади і тільки влади, народ не має ніяких політичних прав, він - покірний, безсловесний виконавець волі можновладців.

На відміну від конфуціанства, заснований китайською юридичною школою новий напрям вчення про державу, право, мораль базувався на узаконенні норм і правил поведінки, винагородженні і покаранні, насадженні страху перед законом та владою, невідворотності та жорстокості покарання за порушення або відступ від законів. Тобто, в систему законів були зведені всі, передусім економічні відносини (особливо формування казни за рахунок податків), жорстко регламентувалися всі сторони громадського життя.

Цей напрям пізніше одержав назву **легізм** (від грец. Legis - закон).

Якщо конфуціанство виголошувало, то легізм законодавчо закріпив відсторонення народу від влади і від політики.

Легізм узаконював примусовість, жорстокість, зневажання права й моралі з боку правителів по відношенню до підлеглих, застосування сили для примусу в ім'я держави. А держава - це володар, який спирається на скарбницю і примус.

Історичне значення цього напрямку полягає у тому, що політичні відносини, влада, її повноваження, верховенство та недоторканість тут не тільки освячуються божественними силами, ґрунтуються на традиціях і ритуалах, а набувають нового законодавчого оформлення. До сили традицій додається сила закону, яка стає основою влади. Закони і їх верховенство як головного засобу впливу влади на суспільство і нині є найважливішою складовою політичних систем у всіх державах світу.

Великий внесок у становлення світової політичної думки, формування ідей організації суспільного життя і держави внесли старогрецькі філософи, особливо у VI-II ст. до н.е.

§3. Найвищого розвитку суспільно-політична думка **Стародавньої Греції** того часу досягла у філософії **Платона** (427-347 до н.е.) та **Арістотеля** (384-322 до н.е.). У трактаті "Держава" Платон аналізує форми державного правління і поділяє їх на правильні та неправильні. При цьому правильними він вважає монархію й аристократію, якщо вони законні, а їх діяльність спрямована на досягнення блага і справедливості. Неправильні форми: тимократія - панування честолюбців, що прагнуть до збагачення, займаються поборами і корупцією, тобто це влада користолюбців; олігархія - панування купки багатіїв, злодіїв, майстрів темних справ, здатних на злочин людей; демократія - влада більшості, що може бути законною (обраною) і незаконною (якщо народ захоплює владу шляхом насильства). За демократії, на думку Платона, у будь-якому разі через нездатність демосу (народу) управляти державою із його маси виділяється демагог, який узурпує владу і стає тираном. Тиранія - влада одного над усіма, що приходить на зміну демократії, яка вироджується. Платон стверджує, що тиран приходить до влади через популізм, брехливі обіцянки благ народові, а потім знищує непокірливих і невдоволених. Влада ця тримається на підступництві та насильстві, а тому не може бути правильною.

Платон доходить висновку, що навіть правильна форма правління згодом перетворюється на свою протилежність - неправильну: монархія - на тиранію, аристократія - на тимократію та олігархію. Причиною такого переродження є пожадливість, яка панує над людиною, особливо, якщо ця людина перебуває при владі, спонукає до зловживання цією владою. Звідси такий висновок: жодна з існуючих на той час форм державного правління не може вирішити проблему блага і справедливості. Для її розв'язання і подолання "пожадливого інтересу" Платон пропонує проект "ідеальної держави", тобто правильно організованої і справедливої держави, в якій людина може розкрити свої найкращі здібності, досягти висот майстерності, не буде виявляти свої підлі риси і буде щасливою. Така ідеальна аристократична держава складається із трьох соціальних верств: правителів-філософів, воїнів-стражів і трудівників - хліборобів, ремісників, торговців тощо. Цей розподіл забезпечить стабільність держави як спільного поселення громадян. Держава Платона - це афінська ідеалізація єгипетського кастового устрою суспільства. У цій державі кожний прошарок виконує тільки свої функції, усі підпорядковані правителям, а правління здійснюється мудрецами-філософами. Така держава справедлива, тому що всі верстви служать їй як певній цілісності і займаються своєю справою, не втручаючись у справи інших. А, як вважає Платон, "займатися своєю справою і не втручатися в чужі - це і є справедливість".

Сутність конструкції держави Платона полягає у фундаментальній перебудові полісного життєустрою: усунення від управління суспільством більшості вільних громадян і передача їх політичних прав замкненому прошаркові управлінців та їх помічників. У цій державі "жалюгідні домагання" більшості підкоряються "розумним

бажанням" меншості. Саме ця концепція лягла в основу тоталітарного державоцентризму. Людина для держави, а не держава для людини - кредо політичної філософії Платона.

Видатним учнем Платона був Арістотель. Він продовжив його політичні дослідження і водночас піддав ґрунтовній критиці ідеалізм учителя. Головний політичний твір Арістотеля "Політика" - винятково глибоке і всебічне політичне дослідження держави, форм влади.

Прийнявши ідею Платона про правильні і неправильні форми державної влади, він вводить класифікацію цих форм за числом правлячих осіб та метою використання влади в державі. До правильних форм він відносить монархію - правління однієї особи заради загального блага, аристократію - правління деяких кращих в інтересах усіх та політію - збалансоване правління виборної більшості заради загального блага. До неправильних - тиранію - необмежене правління одного заради власного блага, олігархію - правління купки багатіїв, що використовують владу для власної наживи, і демократію - необмежене правління незаможної більшості, яке здійснюється в інтересах її самої.

Для Арістотеля не так важливо, скільки осіб здійснює державну владу, це залежить від конкретних умов: в одній державі доцільніша царська влада, в іншій - аристократія. Для нього перш за все були важливі внутрішні принципи організації влади - те, заради чого вона діє. Головне - щоб вона була не абсолютною, а відносною; не необмеженою, а регульованою. Найповніша реалізація задуму такої форми володарювання можлива, вважає Арістотель, у політії (системі регульованої демократії), яка являє собою аристотелівську конструкцію еталону влади взагалі.

Арістотель вважає, що фундаментальною основою стійкої "правильної" демократії має стати "середній елемент", який, нейтралізуючи крайні претензії протилежних соціальних полюсів, може об'єднати їх до стану хоча й відносної, але досить стабільної цілісності.

Політія в Арістотеля означала одночасно і "конституцію", і "республіку". За цієї форми державного управління здійснювалося більшістю, яка володіла майновим цензом, обиралася народом і контролювалася ним. У "Політиці" Арістотель вперше в історії політичної думки підкреслює, що держава водночас із управлінням суспільством повинна виконувати і морально-виховну функцію, піклуватись про освіченість народу, адже тільки такий народ може створити політію. Інструмент політики - держава, а державним благом є справедливість, при цьому останньою є те, що слугує для загального добра. Арістотель вперше зв'язав політичну форму з соціальною структурою суспільства і висунув ідею змішаних, помірних режимів. Ця ідея стала однією з фундаментальних в історії політичної думки і лежить в основі демократичних форм держави дотепер. Отже, в розумінні політики, і у визначенні ролі держави та мети державного управління погляди Арістотеля принципово відрізнялися від поглядів Платона.

§4. Серед політичних мислителів Стародавнього Риму особлива постать - Марк Тулій Цицерон (106-43 до н.е). Йому належать праці "Про державу", "Про закони", "Про природу богів" та ін. Цицерон обстоював ідею природно-історичного походження держави: держава і право виникають не довільно, а за вимогами природи, що включають також і людську природу. І хоча держава-республіка заснована на велінні загального розуму і справедливості, вона одночасно являє собою справу народу і виникає в результаті його згоди у питаннях прав і спільності інтересів. Головним із прав народу є право приватної власності та інтереси, що виникають на цій основі. Тому первинною причиною виникнення держави була охорона власності. Основу права становить справедливість, першою вимогою якої є не шкодити іншим і не порушувати чужої власності.

Цицерон дотримується поглядів Арістотеля щодо форм держави: царська влада, влада оптиматів (аристократія), народна влада (демократія). Як і Арістотель він обґрунтовує доцільність змішаної форми влади, найважливішою перевагою якої є стабільність держави і правова рівність його громадян. Цицерон виділяє також категорію "право народів", істотним принципом якого є необхідність дотримання зобов'язань, що

накладаються міжнародними договорами. Ідеї цього вченого, трибуна будуть підняті з глибини віків і ляжуть в основу цілого ряду сучасних політичних теорій і напрямків політичної думки: походження держави і влади, правової держави, права і відповідності йому законів та ін.

Отже, політична думка Стародавнього світу характеризується досить інтенсивними і всебічними дослідженнями. Багато із тих набутків покладено в основу не лише подальших теоретичних досліджень, але й практики політичної діяльності наступних періодів розвитку людства, аж до сучасності.

§5. Політична думка Середньовіччя розвивалася не так інтенсивно. Це обумовлено рядом обставин. Насамперед, це слабкість світської влади через слабкість самих держав, що утворилися на руїнах древніх імперій. Звідси виникає друга обставина - сила релігії, яка піднеслася над державністю, була регіонально-інтернаціональною і закріпила своє панування в різних державах. Такими основними релігіями стали християнство, іслам, буддизм. Із зміцненням феодальних держав, посиленням в них світської влади виникала необхідність теоретичного обґрунтування та юридичного закріплення цієї влади і тих відносин, які вона утверджувала. Тому головною політичною проблемою середньовіччя стає проблема співвідношення церковної і світської влади, церкви і держави.

Спад у розвитку політичної думки призвів до переміщення центру тяжіння в суспільній свідомості від держави до церкви, тому переважна частина суспільства знаходилася під панівним впливом догматичного релігійного мислення.

Проте навіть у цей період (друга половина I ст. н.е. - початок XVII ст.) політична думка розвивається: вивчаються і формулюються принципи влади, державного устрою, ролі соціальних груп і класів та ін.

У період раннього **Середньовіччя** політична думка розвивалася головним чином на Сході. Найбільш відомими іменами цього часу і цього регіону були: проповідник **Мані** (216-277), що розробив вчення про боротьбу Добра і Зла, Світла і Темряви; філософ **Аль-Фарабі** (870-950), який спробував викласти свій проект ідеального міста-держави, побудованого не у відповідності до вимог Корану, а на основі суспільних, світських відносин; **Абу Алі Ібн-Сина** (Авіценна, 980-1037), котрий також працював над проектом розумного (ідеального) суспільства і держави, в якому розробив соціальну структуру суспільства (правителі, трудівники, воїни), а також визначив принципи взаємовідносин між ними, що базувались на засадах ієрархії (послідовній підпорядкованості за підлеглістю).

Для європейської політичної думки Середньовіччя характерним є пошук вирішення проблем політики і влади на основі двох суб'єктів останньої: духовної (церква) і світської (держава). І якщо **Аврелій Августин** (354-430) проголошував пріоритет церкви над державою: "держава, не підпорядкована церкві, нічим не відрізняється від зграї розбійників", то інший ідеолог католицизму чернець **Фома Аквінський** (1236-1274), не заперечуючи вищої ієрархії "небесної істини", обстоює незаперечність феодальних законів, неприпустимість їх порушення, тому що вони випливають із волі та розуму бога. Світська (феодальна) влада освячена, на його думку, богом, а тому вона пріоритетна.

З розвитком економічного потенціалу держав, виникненням третього суспільного стану - бюргерства - завойовує визнання юридичне конструювання держави, а в політичній сфері з'являються представницькі органи: кортеси (Арагона, Кастилія), парламент (Англія), Генеральні Штати (Франція), які істотно регламентують (обмежують) прерогативи монархів. Англійський правознавець Фортезкью пояснює: "Крім влади короля над народом, повинна існувати влада над королем". Поява міст-республік (Венеція, Генуя, Флоренція, Гамбург та ін.) затвердила представницьку владу як засіб вираження інтересів різноманітних соціальних груп. **Марсилій Падуанський** (бл. 1280-1343) у трактаті "Захисник світу" висловлює ідею суспільного договору як чинника виникнення держави та обґрунтовує ідею народного суверенітету у формуванні влади, згідно з якою верховним законодавцем і єдиним джерелом влади у державі є народ-суверен. Він перший

відмежовує законодавчу владу від виконавчої, рішуче виступає проти панування церкви над державою, заперечує правомірність церковного суду, інквізиційних трибуналів, примусовості у справах релігії. У 1327 р. М. Падуанського за його політичні погляди судом інквізиції було відлучено від церкви і засуджено до страти на кострі. Але йому вдалося уникнути цієї кари завдяки друзям.

Тема 3. Політичні вчення епохи Відродження. Політичні ідеї Нового та Новітнього часу.

§1. Найбільш суттєвий внесок у розвиток політичної думки Середньовіччя було зроблено в епоху Відродження.

Визначним представником цього періоду вважається італійський філософ, політик **Ніколло Макіавеллі** (1468-1527). У головних своїх політичних працях "Державець", "Роздуми про першу декаду Тита Лівія", "Історія Флоренції" Макіавеллі висловив цілий ряд принципово нових поглядів щодо політики, держави і влади. Політичні погляди Макіавеллі ґрунтувалися, у першу чергу, на реаліях тогочасної політичної дійсності і зводилися до таких положень:

влада - не божественний інститут, а результат дії реальних земних сил;

влада не може і не повинна підкорятися принципам християнської моралі, а має керуватися своїми, серед яких можливі жорстокість і обман, демагогія і підступність, хитрість і наклеп. "Мета виправдує засоби" - саме це положення стало основою макіавеллізму;

політика - автономна сфера людської діяльності, в якій існують "природні причини" і "корисні правила", що дозволяють "враховувати свої можливості", щоб передбачати заздалегідь хід подій і вживати необхідних заходів;

головний стимул поведінки людини - інтерес, який породжує егоїзм, і для обмеження цього егоїзму необхідно введення держави - вищої сили, здатної поставити людину у певні рамки;

форма держави визначається розподілом політичних сил у суспільстві й умовами, за яких ця держава розвивається;

держава означає політичний стан суспільства: відносини пануючих і підлеглих, наявність відповідним чином організованої політичної влади, наявність юстиції, запровадження законів і та ін.

Історичною заслугою Макіавеллі є те, що він одним із перших став розглядати державу з позиції людини і виводити її закони з розуму і досвіду, а не з теології.

§2. Політична думка Нового часу

У цей період створюються три основні напрямки розвитку політичної думки.

- Консервативний - представники **Т. Гоббс** і **В. Гегель** - відстоювали:

збереження існуючої політичної системи і влади монарха, хоча і допускали формальну можливість народу відстоювати свої права (у В. Гегеля - через громадянське суспільство);

недоцільність політичної участі, політичної функції народу в цілому та окремої особистості. У кращому випадку, народ і особистість може захищати і реалізовувати свої інтереси через інститути громадянського суспільства, яке базується на основі створення умов реалізації економічних інтересів;

суспільство - управляється вищою владою (монархічною). Будь-яке втручання суспільства у політичну владу веде до "війни всіх проти всіх" - Т. Гоббс.

- Ліберально-демократичний - представники **Дж. Локк**, **Ш. Монтеск'є**, **І. Кант**, **І. Беніаміні**, **Дж. Міль** - відстоювали:

необхідність реформування політичної системи суспільства і обмеження абсолютної влади монарха на основі розподілу влади на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд на чолі з монархом) і незалежну судову. Такий розподіл, на їх думку, дасть можливість встановлення компромісу між основними політичними силами: монархії з феодалами, буржуазії з народом;

народ і особистість (окрема людина) мають політичні права, які реалізуються у праві обирати парламент і навіть контролювати всю владу через своїх депутатів (І. Кант). Крім того, народ може приймати безпосередню участь у розробці і обговоренні законів, перш за все - конституції;

суспільство, народ є єдиним джерелом влади, і якщо влада не захищає інтереси народу, останній може змінити владу, але конституційним, демократичним шляхом, не порушуючи основ суспільства - власності (І. Кант).

- Радикально-революційний - представники **Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс, Ф. Енгельс. В. Ленін** - відстоювали:

необхідність докорінного зламу буржуазно-феодальної політичної та капіталістичної економічної систем, держави експлуататорів та переходу до прямого народовладдя (егалітарна республіка - Ж.-Ж. Руссо, комунізм - К. Маркс, В. Ленін через перехідний період диктатури пролетаріату та першу фазу - соціалізм);

повне знищення буржуазної держави з її поліцейсько - репресивним апаратом. заміна її державою народу;

суспільство складається із двох дружніх класів - пролетаріату (робітників) та селянства на першому етапі, при комунізмі - безкласове.

В концепції марксизму народовладдя підмінялося на першому етапі диктатурою пролетаріату як найбільш згуртованого, свідомого і організованого класу. А керівною і направляючою його силою повинна була стати партія, що об'єднувала найбільш свідому частину класу. Реально ж влада перейшла до партійних функціонерів, які були відірвані і від свого класу і навіть від партії. Такого перебігу К. Маркс не міг передбачити, а в практиці соціалістичного будівництва в СРСР і інших країнах соціалізму створилася могутня партійно-бюрократична еліта, яка повністю замінила собою владу народу і стала невідконтрольною, над народною владою з авторитарним і навіть тоталітарним режимами.

Таким чином, політична думка і політична наука пройшла довгий і складний шлях становлення і розвитку від настанов з управління державою до сучасних теорій і концепцій і державотворення, та вивчення сучасних глобальних світових політичних процесів.

Тема 4. Зародження і розвиток української політичної думки.

Українська політична думка пройшла у своєму розвитку низку сутнісних етапів, і на всіх етапах самобутніми і головними питаннями були самосвідомість народу, пошуки форм державотворення. Політичні ідеї, думки та концепції мали переважно демократичну спрямованість.

Розвиток української політичної думки загалом поділяють на такі **періоди**:

§1. Становлення української політичної думки найбільш виразно пов'язується із Київською Руссю. Утвердження суспільного ладу середньовічної держави супроводжувалося відповідними ідеями. **"Слово про закон і благодать"** митрополита Іларіона започаткувало концепцію рівності Київської Русі з Візантійською імперією. Ідеєю величчї держави пронизана **"Повість временних літ"**, у якій переконливо обґрунтовано легітимність влади Рюриковичів, визначальне значення християнізації Русі. Заклик до єднання руських земель є головним у **"Слові о полку Ігоревім"**, де засуджується честолюбство й гордія князів, їх небажання поставити суспільний інтерес вище особистого. Провідною концепцією тієї доби було відстоювання князівського одновладдя.

§2. Політична думка Литовсько-Польського періоду розвивалася в руслі європейської гуманістичної традиції. Ю. Дрогобич відстоював ідею посилення монаршої влади, зверхності світської влади над церковною. С. Оріховський розробляв ідеї природного права, відособлення політичної науки від теології. Цікаві концепції висували українські представники полемічного напрямку, Зокрема, Х. Філалет відстоював ідею демократизації церкви, право світських людей на участь у церковних справах. Він поділяв думку, що влада й народ мають дотримуватися суспільного договору. І. Вишенський відстоював ідею рівності всіх людей перед Богом.

§3. Новий напрям політичних ідей витворила козацька держава. Б. Хмельницький намагався створити Українську козацьку державу як самодостатню політичну силу. У його устремліннях поєднувалися прагнення зберегти принципи козацького республіканізму й започаткувати спадкову монархію. Найважливішим політичним документом того періоду була **"Конституція прав і свобод Запорозького війська"** Пилипа Орлика (1710 р.). Вона стала першою договірною угодою між гетьманом і козаками. У Конституції втілювалися ідеї розподілу влад, незалежність суду, демократизму козацької ради, фіксувалися гарантії від самоуправства гетьмана. Оригінальну концепцію в умовах панування Російської імперії створив Ф. Прокопович, згідно з якою носієм державної влади мав бути освічений володар. Просвітницький напрям у політиці відстоював і М. Козачинський у праці **"Громадська політика"**.

§4. Особливо плідним був період XIX століття на Наддніпрянщині, де відбувалися активні процеси національного відродження. Як і в інших поневолених країнах, в Україні розпочався новий етап пошуку визвольних політичних ідей. Важливим документом початкового етапу був анонімний твір **"Історія русів"**, який відображав прагнення відродження державності, ідеї славної минувшини, викликав патріотичні емоції боротьби за державність.

Національні прагнення виливалися в основному у формі **"мужицького етнографізму"**. У 40-х рр. XIX ст. найвідомішою політичною організацією було Кирило-Мефодіївське товариство. Головна ідея товариства — слов'янофільська - полягала в тому, що, не маючи можливості відвоювати одноосібно самостійність, потрібно разом боротися за звільнення всіх слов'ян, у союзі з якими українці надіялися домогтися визволення. Слов'янський союз для братчиків був передусім засобом боротьби за самостійність. Програмні засади братства найбільш повно викладені М. Костомаровим у його творі **"Закон Божий (Книга буття українського народу)"**. Згідно зі статутом до братства залучалися всі християни. Цей документ на засадах християнської моралі, використовуючи релігійну риторичку, пропагував свободу, рівність і братерство народів.

Політичні ідеї товариства були важливим фактором становлення української політичної думки. Т. Шевченко у своїй поезії зумів поєднати національно-державницькі та соціальні моменти української боротьби, що мало величезний вплив на багато поколінь українців. У цілому Кирило-Мефодіївське товариство започаткувало модернізацію політичної думки українства, наближаючи її до європейського рівня.

У XIX ст. зароджується соціалістичний напрям української політичної думки. Відповідно до позицій про вимушену безелітність української нації М. Драгоманов відстоював культурні права українського народу й боровся за широку федералізацію Російської імперії та створення на її теренах у майбутньому світової федерації вільних громад. Однак його "громадівський соціалізм" фактично вів до послаблення українського визвольного руху.

§5. Національне відродження Галичини, яка перебувала у складі більш демократичної Австро-Угорської імперії, мало особливий характер. Поштовхом розвитку ідей єдності всього українського народу була діяльність "Руської трійці". Галицькі українці теж були роз'єднані впливами трьох ідейних течій: народовської, москвофільської і полонофільської. Народовці організували "Русько-Українську радикальну партію" - першу легальну політичну партію. Ю. Бачинський у праці "Україна irredenta" вперше обґрунтовує політико-економічні основи державної самостійності України, відстоюючи першочерговість національного, а вже потім соціального.

І. Франко, пройшовши шлях від марксизму та "громадівського соціалізму" до лібералізму й націоналізму, вважав, що в тих умовах політична самостійність знаходиться "поза межами можливого", і робив усе для розвитку свідомого широкого політичного руху. Основне завдання - визволення українського народу - І. Франко покладав на молоду українську інтелігенцію, яка, на його думку, мала очолити просвітницьку й організаційну роботу.

§6. XX століття в розвитку політичної думки України розпочалося з проголошення М. Міхновським у творі "Самостійна Україна" "маніфесту українського націоналізму". Активним поборником ідей автономії України був історик М. Грушевський, який у збірці "На порозі нової України" закликає своїх прибічників прийняти ідею самостійної України. Добре знаючи історію українського народу, вчений не зміг піднятися до висунення вимог політичного самостійництва. Подібну позицію займало чимало керівників Центральної ради, зокрема і В. Винниченко. Будучи фактично головою уряду, він виступав проти створення української армії і поліції, постійно запізнювався на шляху до незалежності. В. Винниченко більше воював із самостійниками (М. Міхновським, С. Петлюрою), ніж із більшовиками. Він до кінця відстоював позицію, що держава потрібна тільки як засіб для вирішення соціальних проблем українців. В. Винниченко, як і М. Грушевський, не зуміли очолити прагнення народу до самостійності й фактично допомогли перемозі в Україні більшовиків.

Оригінальну концепцію українського консерватизму створив В. Липинський, один із найвидатніших українських мислителів того часу. Його ідеї органічно впліталися в європейський контекст. В основу своєї теоретичної платформи він бере релігійність і виважений консерватизм. Український хлібороб, на його переконання, живучи серед природи, не може не вірити в Бога. Для нього "хлібороб" - це потужна продуктивна сила. Інтелігенція ж має свою місію - творити ідеали й духовні цінності. Творити нову державу можуть лише високоморальні особистості. До таких він у своїй праці "Листи до братів-хліборобів" відносить національну аристократію (еліту). Політичним ідеалом В. Липинського була спадкова монархія, яка мала об'єднати й легітимізувати суспільство. Майбутню вільну Україну в ідеологічному, економічному та конфесійному плані В. Липинський уявляв як плюралістичне суспільство.

Д. Донцов на галицькому ґрунті і традиціях створив ідеологію "інтегрального" (чинного, вольового) націоналізму. Основні складові цього напрямку: воля до самостійності, самопожертва, фанатизм у боротьбі за державу, прискорене формування

своїї політичної еліти.

§7. В умовах підкорення більшовиками України виникає своєрідний ідеологічний напрям - "націонал-комунізм", який намагався поєднати комунізм із українським національним підґрунтям. Найвідомішими представниками цього напрямку були В. Шахрай, С. Мазлах, М. Хвильовий, М. Скрипник. Основні їх переконання полягали в можливості поєднати комунізм як систему й національно-державницькі ідеали. Вони поділяли ідеї федерації незалежних республік, віддавали пріоритет федеративним формам господарювання, вимушені були визнати УРСР як державу трудящих і "прогресивність" комуністичного ладу.

§8. У роки Другої світової війни вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробили ідеологи й керівники ОУН і УПА С. Бандера, Я. Стецько, П. Полтава та ін. Після війни цікаві ідеї відтворення української самостійності відстоювали політичні дисиденти Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Дзюба та багато інших.

§9. Новий етап у розвитку української політичної думки розпочався із отриманням незалежності. Політичну думку розробляють такі потужні наукові інституції, як Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Українська академія політичних наук, Інститут стратегічних досліджень та регіональні політологічні центри, вузівські колективи вчених-політологів Києва, Львова, Одеси, Харкова, Чернівців, Луцька тощо.

Тема 5. Системний вимір політики.

§1. Сучасні політологічні дослідження свідчать, що сфера політичного життя не обмежується відносинами "держава — суспільство". Отже, і терміни "держава", "уряд", "нація" набувають вужчого й інституціонального змісту, оскільки належать до конкретних інститутів, характерних для сучасних західних суспільств.

У середині ХХ ст. характер дослідження проблем державного управління радикально змінився після введення до наукового вжитку поняття "політична система", яке набуло значного поширення завдяки тому, що охоплює всю політичну сферу суспільства. Інакше кажучи, поняття "політична система" є ширшим, аніж поняття "державне управління", оскільки стосується всіх осіб і всіх інститутів, які беруть участь у політичному процесі, а також неформальних і неурядових чинників, що впливають на механізми виявлення й поставлення проблем, на генерування та реалізацію рішень у сфері державних відносин.

Більшість суспільствознавців сходяться на тому, що суспільну систему становлять основні стани, прошарки та інші суспільні групи, створені ними інститути та механізми, що гарантують реалізацію групових інтересів і потреб, їх зв'язки та залежності, які об'єднують зазначені компоненти в суспільство, зорганізоване в державу.

Під політичною системою розуміють сукупність політичних організацій, норм, відносин, діяльності й свідомості, які забезпечують панування правлячого стану, співіснування з ним інших суспільних груп, дозволяють окремим суспільним групам виявляти свої інтереси, потреби й суспільну волю через використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення.

Згідно з Г. Алмондом і Д. Пауеллом, спільним для всіх визначень терміна "політична система" є асоціація її з фізичним примусом у суспільстві, яке конституйоване законодавчо. Розвиваючи ці ідеї, Д. Істон писав про авторитарний розподіл цінностей, Р. Даль — про владу, управління й авторитет. Ці визначення передбачають законне право на санкції стосовно тих, хто не виконує "правил гри", встановлених у суспільстві. І хоча політична система не побудована виключно на силових засадах, однак її ставлення до насильства є важливою характеристикою системи. Вони визначають "політичний" компонент поняття. А "система" передбачає взаємозв'язок її складових, а також певні кордони між нею й зовнішнім середовищем. Кордони політичних систем можуть змінюватися. Наприклад, вони розширюються під час війни, коли великі маси населення мобілізуються, а вплив держави на галузі, що в мирний час практично не регулюються, значно посилюється.

§2. **Структура** політичної системи будь-якого суспільства включає в себе державу та її органи, політичні партії, суспільні організації та рухи, інші об'єднання громадян у поєднанні з нормативно-правовою основою й політичною ідеологією.

Кожний з названих компонентів реалізує свої цілі, завдання й функції, використовуючи власні специфічні методи, форми і засоби.

Отже, політична система є субсистемою (елементом) суспільної системи. Остання створює основу для існування політичної системи, визначає спосіб її формування та функціонування. Саме вона визначає основні характеристики політичної системи, сфери її функціонування, можливості розв'язання на рівні політики основних проблем суспільного життя.

Розвиток суспільної системи, еволюція (перетворення) суспільних відносин та інститутів сприяють перетворенням у політичній системі, виникненню нових інститутів, механізмів, "правил гри".

Проте й елементи політичної системи впливають на економіку, культуру, ідеологію суспільства, а отже, і на функціонування суспільної системи.

Політична система певною мірою є автономною сферою, хоча її самостійність не може виходити за певні межі. Інакше може виникнути загроза існуванню суспільного цілого як такого.

Основним обмеженням автономії політичної системи є економіка. Економічний стан суспільства потрібно постійно враховувати в діяльності суб'єктів політики, оскільки без аналізу суспільних ресурсів, реальних потенцій неможливо приймати оптимальні політичні рішення. Отже, бажано додержувати принципу єдності економіки, політики та ідеології. Остання, до речі, також є чинником обмеження політичної системи. Саме ідеологія визначає основну мету діяльності, наприклад у сфері економіки. Вона формує критерії оцінювання суспільних явищ і процесів, ефективності функціонування політичної та економічної систем загалом, сприяє цілеспрямованій перебудові суспільних відносин, механізмів їх регулювання, формуванню нових суспільних норм оцінки та поведінки.

Крім того, існують і внутрішні обмеження автономії політичної системи — суперечності між напрямками діяльності окремих політичних інститутів, суспільних груп і т. ін.

У надрах політичної системи формуються нові суспільні рішення, мобілізуються суспільні ресурси та енергія, необхідні для впровадження у суспільну практику зазначених рішень, створення інститутів, що впливають на постійне перетворення елементів суспільної системи. З цього погляду політична система відіграє роль важливого інструмента суспільної системи, оскільки забезпечує останній стійкість, сприяє вдосконаленню окремих її функцій, підвищенню ефективності вирішення конфліктів і суперечностей.

Політична система є автономною і відкритою. Вона має постійні відносини та взаємообмін з іншими субсистемами суспільства. Як і в економічній системі, тут є такий самий тип обміну чинників: витрати й випуск (вхід і вихід).

Найбільший внесок у розвиток цього напрямку політології зробили Т. Парсонс, який започаткував основи системного аналізу суспільного життя загалом, і Д. Істон, який застосував загальну теорію систем в аналізі політики. Останній, до речі, як вхід до політичної системи розглядав вимоги й підтримку, між якими мають бути збалансовані відносини. Скажімо, надмірні вимоги або низька підтримка, або обидва чинники разом можуть призвести до руйнування системи. А на виході політичної системи можуть бути нові закони, регламенти діяльності, державні асигнування, інформаційні кампанії і т. ін.

У. Мітчелл вважав, що вхід політичної системи не має обмежуватися вимогами й підтримкою. На його думку, до них слід додати ще й очікування та ресурси, на які спирається система. А вихід має розглядатись як поєднання мети, цінностей і регулювання. Під останнім він розумів спосіб реалізації мети, цінностей і витрат.

Політична система повинна мати "петлю зворотного зв'язку", оскільки без цього механізму коригування поведінки політичної системи неможливо позбутися соціального напруження в суспільстві чи зменшити його, реагувати на зміну ситуації.

Надзвичайно важливою в політологічних дослідженнях є проблема типологізації політичних систем, кожна з яких по-своєму унікальна й специфічна.

Однією з перших спроб здійснити такий порівняльний аналіз була типологізація Платона, який виокремив монархію і тиранію, аристократію і олігархію, а також демократію. Показово, що антипода демократії він не вказав, вважаючи останню найгіршою формою правління.

Арістотель на розвиток ідей Платона запропонував два основних критерії оцінювання політичних систем: коли можновладці керують в інтересах усіх, а коли — у власних інтересах. У першому випадку він виокремив монархію, аристократію та "політику", у другому — тиранію, олігархію та демократію.

М. Вебер класифікував системи правління згідно з тим, що урядовці можуть претендувати на легітимність свого правління, а члени системи можуть їх прийняти на основі традицій, харизми й легітимізму.

Г. Алмонд розглядав англо-американську, континентально-європейську, тоталітарну й доіндустріальну системи, Дж. Коулмен — конкурентну, напівконкурентну та авторитарну системи, а Д. Ептер — диктаторську, олігархічну, опосередковано представницьку

й пряму представницьку.

К. Гаджієв запропонував враховувати однолінійну типологію систем на кшталт:
рабовласницькі — феодальні — капіталістичні;
патріархальні, традиціоналістські — раціоналістські;
колективістські — індивідуалістські;
диктаторські — ліберальні;
тоталітарні — демократичні політичні.

Крім того, він вважає, що треба враховувати співвідношення різних типів типологізації: демократія — унітаризм; тоталітаризм — федералізм; демократія — федералізм.

У першому випадку він говорить про типи політичних систем, у другому — про типи політичних режимів, у третьому — про форми державно-адміністративного устрою.

§3. Функції політичної системи

Для політології політична система є важливою не стільки сама собою, скільки через суспільні функції, які вона виконує. Йдеться про те, що має робити політична система і як (за допомогою яких структур, з якою ефективністю) це робиться?

Погоджуючись з Д. Істоном, пов'язують політичну систему із суспільством уже згадувані Г. Алмонд і Д. Пауелл, які виокремлюють у функціонуванні політичної системи три аналітичних рівні: розглядування системи у взаємодії останньої із зовнішнім середовищем, її внутрішньому функціонуванні, збереженні та адаптації.

Ці автори поділяють функції політичної системи на вхідні та вихідні.

Функціонування політичної системи відбувається на двох рівнях:

як елемента суспільства;

усередині політичної системи.

У першому випадку розглядають дії політичної системи виходячи з чотирьох основних її цінностей: регулювальної, видобувної, розподільної, реагуючої та символізуючої здатностей.

Регулювальна здатність полягає в управлінні, координації поведінки індивідів і груп. Ця здатність може бути реалізована введенням юридичних та інших норм, адміністративного впливу і т. ін. У тоталітарних суспільствах регламентація є більшою, у ліберальних — меншою, однак загалом без неї неможливо обійтись.

Видобувна здатність полягає у спроможності здобувати необхідні для функціонування економічні, фінансові, політичні (у вигляді підтримки) ресурси, які можуть братися з внутрішнього або зовнішнього середовища.

Розподільна здатність пов'язана з розподіленням через політичну систему благ, послуг між окремими особами (дотації, фінансування, пільги, нагороди тощо) або соціальними групами. Ці блага й послуги перерозподіляються після їх отримання із зовнішнього середовища. Наприклад, податкова система, що є видобувним механізмом, може, по-перше, розподіляти податкові пільги, а по-друге, і сама споживати частину тих самих фінансових ресурсів, що витрачаються на оплату персоналу, оренду приміщень, придбання й експлуатацію техніки і т. ін.

Реагуюча здатність покликана "відповідати" на імпульси (вимоги, побажання, очікування), які надходять на вхід політичної системи. Одні системи можуть бути гнучкими й динамічними в цьому контексті, інші — досить жорсткими та консервативними. Зрозуміло, що перевагу мають ті політичні системи, що можуть швидко адаптуватись і адекватно реагувати на суспільні потреби.

Розрізняють також символізуючу здатність політичної системи, що пов'язана з потребами легітимності та суспільної підтримки, зі здатністю системи формулювати популярні символи й гасла, переконання, погляди, соціальні міфи, маніпулюванням суспільною свідомістю з метою підтримки та підсилення легітимності влади задля ефективного здійснення своїх функцій.

Оцінка політичної системи за цими параметрами (регулююча, видобувна,

розподільна, реагуюча та символізуюча здатності), яка дає змогу оцінити владу уряду над суспільством, ступінь впливу на суспільну свідомість і поведінку людей в інтересах досягнення цілей уряду, є дуже важливим компонентом функціонального аналізу політичної системи суспільства.

Другий рівень функціонування політичної системи віддзеркалює те, що відбувається в ній самій. Ідеться про функції перетворення вхідних імпульсів на вихідні, до яких належать нормотворчість, застосування правил, контроль за виконанням норм, політична комунікація, збереження та адаптація системи. Конкретизуємо кожну з цих функцій.

Функція нормотворчості полягає в підготовці правових документів, що визначають поведінку людей та груп у суспільстві. У демократичних суспільствах термін "нормотворчість" практично збігається з терміном "законотворчість", що перебуває в компетенції парламенту й значно меншою мірою — виконавчих органів та інституцій — президента, уряду та ін. А в більшості авторитарних, тим паче тоталітарних, систем нормотворчістю займаються виконавчі органи. Як правило, процес прийняття рішень складається з кількох етапів: вироблення політики, вибір загальних цілей і стратегії їх реалізації, розробка й реалізація рішень — конкретних правил, спрямованих на реалізацію стратегічних цілей.

Функція застосування правил передбачає приведення розроблених правил або законів у дію. Ця функція є надзвичайно важливою, оскільки часто прекрасні з погляду права закони й постанови просто не виконуються.

Слід зауважити, що в багатьох політичних системах реалізація цієї функції стимулює діяльність не лише виконавчої влади, а й законодавчих структур. Отже, чітких кордонів між виробленням правил та їх виконанням немає.

Функція контролю за виконанням норм охоплює тлумачення законів і постанов, а також дії щодо запобігання їх невиконанню. Хоча контроль переважно перебуває в компетенції судових органів, ця функція має посісти відповідне місце в діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади.

Зазначимо, що ця функція може тісно пов'язуватись із функцією законодавчою. Наприклад, Верховний суд США завдяки своєму праву інтерпретувати Конституцію цієї країни відіграє важливу роль і в законотворчості, оскільки має право скасовувати, коригувати й ратифікувати закони та постанови, ухвалені законодавчими та виконавчими органами на конституційній основі.

Функція політичної комунікації забезпечує розповсюдження й передавання політичної інформації між різними елементами політичної системи, між правителями й тими, ким керують.

У принципі функція політичної комунікації діє у двох напрямках і забезпечує двосторонній зв'язок, взаємообмін інформацією, хоча й класифікується здебільшого як функція виходу політичної системи.

Особливе значення мають функції збереження та адаптації системи, тобто політичне рекрутування та політична соціалізація. Перша полягає в реалізації процесів підготовки та селекції персоналу, який візьме на себе функції управління політичною системою, друга сприяє засвоєнню індивідами соціальних, правових і психологічних норм, прийнятих у суспільстві.

Тема 6. Політична влада: природа, ресурси, легітимність.

§1. Осмислюючи владу, мислителі ще на ранніх етапах активно обговорювала принципи функціонування влади, механізми та засоби взаємодії влади та суспільства. Величезне значення мали теоретичні параметри розподілу влади. Класичний варіант був започаткований англійським мислителем Дж. Локком у праці "Про державу". **Дж. Локк** визначає особливості політичної влади як можливість видавати закони й карати за їх невиконання. У 10 - 11 главах цього трактату Дж. Локк характеризує форми держави та її межі. На його думку, єдина політична влада поділяється на законодавчу, виконавчу й федеративну (союзну) владу. Законодавча влада вища від інших влад, але за народом має зберігатися верховне право змінювати законодавців. Класифікація гілок влади здійснюється за тими функціями, які вони виконують. "Вища влада завжди законодавча, виконавча і федеративна влади підпорядковуються першій". Дж. Локк намагався "урівноважити владу уряду, надавши її у різні руки", поділити її між парламентом і королем, тобто між буржуазією і дворянством. Він пропонував розробити чіткі механізми взаємних "стримувань і противаг".

Шарль-Луї Монтеск'є у праці "Про дух законів" переходить від простого розподілу влад до перерозподілу впливів між різними політичними силами суспільства. Якщо Дж. Локк розумів природний стан існування людства як "війну всіх проти всіх", то Ш. Монтеск'є вихідну позицію у "Трактаті про обов'язки" визначає як мирне співіснування людей. Щоб зміцнити мирний спокій у державі, Ш. Монтеск'є пропонує кожному станові виділити частину верховної влади. Законодавчу владу він пропонує поділити між буржуазією і феодалами, утворивши двопалатний парламент. Виконавчу владу можна залишити для дворянства (королівському уряду), який має відповідати перед народом (буржуазією).

Ш. Монтеск'є докладно характеризує проблему форм правління і принципів управління. У трактаті "Про дух законів" він виділяє три форми правління: монархічну, деспотичну й республіканську. За принципами правління він поділяє держави на монархії, деспотії, аристократії і демократії. Важливе місце посідає інститут суддів, які мали бути незалежні від інших влад і посад. Судді, на його думку, у демократіях здійснюють лише судочинство. Судова влада ставала рівноправною в тріаді влад. Вона мала уособлювати структуру з обраних представників від народу. Судді залучалися до здійснення правосуддя тільки на визначений час. Разом з тим він твердив, що "судова влада у певному розумінні не є владою".

Ш. Монтеск'є особливо велике значення надавав ідеї рівноваги влад, а також формуванню системи "стримувань і противаг". Монарх як глава виконавчої влади мав володіти правом вето й обмежувати дії законодавчих зборів, щоб вони не стали деспотичною владою. Виконавча влада в особі монарха мала володіти законодавчою ініціативою і правом розпускати парламент. Законодавча влада мала б право контролювати виконання прийнятих нею законів. Ш. Монтеск'є, на відміну від Дж. Локка, виступав за повну рівновагу влад і навіть їх відокремлення у незалежні влади. Кожна з цих влад урівноважувала б дві інші, стримувала б їх, і всі були б урівноваженими. "Не може бути свободи, якщо судова влада не відділена від законодавчої і виконавчої". Все це пропонувалося заради єдиного - гарантувати безпеку громадян від сваволі влади й забезпечити політичні свободи. Класичним стало розуміння Ш. Монтеск'є свободи, як "права робити все, що дозволено законами". Отже, Дж. Локк і Ш. Монтеск'є заклали основи теорії рівноваги й розподілу влад, їх диференціації.

Розвиваючи теорію розподілу влад, сучасний український політолог Б. Гаврилишин виділяє три типи побудови владної піраміди (три типи сучасної влади):

1. Влада типу переваг, в основі якої лежать індивідуалістсько-конкуренційні цінності. Ознаками такого типу влади є: чіткий розподіл трьох гілок влади; побудова владних структур за принципами взаємного контролю і противаг; узаконене існування

владної та опозиційної еліт; періодичні прозорі вибори.

2. Влада колегіальна. До її ознак належать: наявність суспільної згоди щодо основних суспільних цінностей; відсутність гострих конфліктів; згода основних соціальних груп (особливо еліт) з практичними діями влади. У цій формі влади виділяють різні варіанти. Наприклад, широка участь населення у прямих владних діях (референдуми у Швейцарії), підтримка влади через систему корпоративно-групових об'єднань у Японії.

3. Унітарна влада. Найбільш характерні ознаки такого типу влади: крайня концентрація влади; зосередження влади в центрі за рахунок периферії; заборона легальної опозиції; намагання реалізувати ідеологічні утопічні концепції.

§2. Політична теорія все частіше звертається до такої складової влади, як її комунікативні властивості. З позицій можливостей комунікацій сучасного суспільства трактують владу Х. Арендт, Ю. Хабермас, Е. Гідденс. Прибічники такого підходу вважають, що справжній вияв сутності влади полягає у відмові від застосування сили та здатності влади переконати інших, у тому числі й опозицію, у необхідності діяти спільно, знаходити відповідний консенсус. Оригінальні концепції співвідношення влади й суспільства внесли М. Ганді, Л. Кінг своїми концепціями ненасильницького спротиву владі.

Першочерговою умовою для успішного функціонування політичної влади та її складових є легітимація влади. **Легітимність** політичної влади не вичерпується її законністю, хоча сутнісно ці поняття пов'язані між собою. Легітимність (legetemus - законний) - це суспільне визнання позицій влади, панівної еліти, лідера. Легітимність ширша за юридичне оформлення влади. М. Вебер відповідно до мотивів підпорядкування виділяв три "ідеальних типи" легітимності:

- традиційна легітимність, яка спирається на звичаї, традиції, усталені звички;
- харизматична легітимність (грец. charisma - божий дар, благословення), заснована на вірі в особливі якості, харизму лідера або керівної групи;
- раціональна легітимність - відповідність політичної влади правовим нормам та існуючому порядку. Раціональна легітимність, як правило, декларується у конституціях чи інших правових актах. Легітимність має чітко виражений функціональний характер. Її трактують як вияв підтримки й довіри громадян до владних структур. Легітимність тісно пов'язана із процесами **делегітимації**, які проявляються у втраті владою підтримки громадян. Тому політичній владі доводиться постійно враховувати подвійні властивості легітимації-делегітимації.

Ідеальний веберівський тип раціональної легітимності в сучасних умовах трансформувалася в деяких авторитарних режимах у раціонально-бюрократичний тип. Для нього характерна опора на розгалужений управлінський апарат, незаконне втручання силових структур у політичне життя, надання пільг окремим групам суспільства. Виділяють окремо тип ідеологічної легітимності, який найбільш характерний для тоталітарних режимів. Деякі режими можна кваліфікувати як опору на клерикальну легітимність (нинішній Іран, Афганістан). Потрібно враховувати, що в чистому вигляді виокремлені типи майже не існують, вони мають переважно змішаний характер. Визначення типології легітимності ускладнюється і тим, що чим менша легітимність конкретної влади, тим більше вона використовує різноманітних засобів для зміцнення свого становища.

Політологи обґрунтовують ряд шляхів для підвищення легітимності влади. Зокрема, П. Шаран у праці "**Порівняльна політологія**" пропонує такі засоби:

- корінну зміну існуючого законодавства;
- пристосування механізмів державного управління відповідно до нових вимог;
- посилення традиційних засад функціонування влади;
- підвищення харизматичних рис керівників;
- відокремлення політичних структур від силових (армія, поліція);
- успішне здійснення державної політики;

- підтримання законності та правопорядку.

У перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, велике значення має ідеологічне обґрунтування легітимності влади.

Управління суспільними процесами є важливою функцією і складовою політичної науки. Управління великими масами, соціальними групами, колективами є найскладнішою справою. Адже, як відзначав Дж. Локк у "**Левіафані**", "той, хто повинен управляти цілим народом, має досягнути в собі не ту чи іншу людину, а весь людський рід".

Регулювання суспільних відносин здійснюється публічно, як правило, через владу держави. Суть політичного управління полягає у свідомому цілеспрямованому впливові суб'єктів політики, у тому числі й державної влади, на суспільство в цілому, його окремі сфери з метою досягнення політичних і неpolітичних інтересів. Успішне управління забезпечує ефективність здійснення політичної влади і зміцнює її стабілізаційні можливості.

§3. Вирізняють різні види політичного управління. К. Левін ще у 30-х рр. XX ст. охарактеризував три типи управління. Авторитарне правління характерне застосуванням вольових, жорстких методів, коли суб'єкт влади використовує всі можливості для нав'язування своєї волі іншим. Анархічне управління пов'язане з тим, що керують всі безсистемно, хаотично, що розладнує управлінську ефективність. Демократичне управління полягає в системній взаємодії суб'єктів управління з розмежуванням сфер і механізмів впливу. Виділяють ще й інші типи управління: волюнтаристичне, коли зовсім ігноруються об'єктивні закономірності та реальні можливості; прагматичне, при якому домагаються тимчасових конкретних результатів заходами популістського характеру.

У сучасних демократичних суспільствах демократичне управління здійснюється в державно-правовій формі, з чітким поділом влади і при високому рівні гласності. У таких суспільствах політичне управління тісно поєднується із взаємодією з громадянським суспільством.

За своїм змістом політичне управління можна умовно поділити на реформаторську діяльність, яка передбачає модифікацію, конструктивний розвиток усіх складових елементів суспільства, і на консерватизм, що полягає у збереженні існуючого стану шляхом стримування розвитку в інтересах певних політичних сил.

Політичне управління базується на відповідних **принципах**, серед яких - вибір політичних цілей і відповідних методів їх досягнення; визначення пріоритетних напрямків діяльності; підтримання зворотного зв'язку, інформативності, наступності, ефективності дій.

Важливу роль у перерозподілі владних управлінських повноважень відіграє **делегування владних повноважень**. Делегування владних повноважень може посилити або ж знизити ефект дії політичної влади. Виділяють два види делегування. Делегування "вгору" відбувається тоді, коли один суб'єкт влади передає частину повноважень управління справами, які знаходяться у його підпорядкуванні, другому суб'єктові, котрий має більші можливості дії, ніж він сам. Цим самим може підвищитися ефективність. Делегування "вниз" відбувається тоді, коли суб'єкт влади вищого рівня передає частину своїх повноважень, залишаючи у своїх руках вищу владу. Але при цьому необхідно дотримуватися певної міри, інакше суб'єкти нижчого рівня можуть вийти з-під контролю. Без делегування, особливо на державному рівні, не обійтися, але центру важливо не втратити контроль за тим, як реалізуються владні повноваження. Проблема делегування завжди є гострою у відносинах "столиця - область - район", "центр - регіони". Надмірна централізація влади загрожує зниженням ефективності дії влади або ж повним розладом управління. Невідпрацьованість і неузаконеність механізмів делегування владних повноважень особливо загрожує територіально великим державам. Імперії розпадалися значною мірою внаслідок цього.

Політика розподілу повноважень між гілками влади потребує володіння особливими механізмами й технологіями. Повноваження структур політичної влади закріплюється в

конституціях, інших законодавчих нормах. Кожна з гілок влади має виконувати тільки свої чітко визначені функції, а всі разом обмежувати владу інших. Світова практика напрацювала великий досвід розподілу влад. Ефективно працює механізм розподілу влад у США. Згідно з Конституцією законодавча влада у США належить двопалатному Конгресові (Палата представників і Сенат). Виконавча влада належить Президентові США, який обирається народом за допомогою особливої інституції виборців. Президент є главою держави й уряду, він не підпорядкований Конгресу. Однак Конгрес затверджує бюджет, який вносить Президент. Президент одноосібно призначає міністрів, але лише за згодою Сенату. У той же час усі закони, прийняті Конгресом, підписує Президент. Він на них може накласти вето, яке конгресмени долають двома третинами голосів. Важливе стримуюче значення має процедура **імпічменту** (англ. impeachment - звинувачення, осудження). Імпічмент - це важлива процедура притягнення Президента та інших вищих посадовців до відповідальності. Розпочинає процедуру Палата представників, а до відповідальності притягає Сенат. Імпічмент уже декілька разів застосовувався у США.

Для ефективної дії технологій поділу влади й політичного управління важливе значення має механізм виборів глав держави. У європейських парламентських республіках (ФРН, Італія) президенти вибираються парламентами. У парламентських республіках президент виконує лише репрезентативну роль. Щоб не обирати президента після кожних виборів парламенту, вибори проводяться в різний час. Наприклад, у ФРН президент обирається на п'ять років, а парламент - на чотири, в Італії - відповідно на сім і п'ять років.

У нинішніх умовах, коли зростає роль виконавчої влади, важливе значення мають взаємовідносини між нею та законодавчими й судовими структурами. У ФРН у політичному житті домінує федеральний канцлер і уряд. Тільки за рекомендацією канцлера президент призначає і звільняє міністрів. У Франції міністри є автономними в рамках Конституції і уряд в цілому відповідає перед парламентом.

Вирішальне значення для ефективного функціонування влади мають кадри чиновників-управлінців. **Бюрократія** (від франц. bureau - бюро, канцелярія; грец. kratos - влада) - влада канцелярії, тобто влада управлінського типу. Сучасна бюрократія є невід'ємним компонентом владних управлінських відносин. Ще на початку ХХ ст. М. Вебер виділяв два основних типи бюрократії: а) патрімоніальну (традиційну), для якої характерна ірраціональність; б) сучасну, характерну послідовною раціональністю. Для їх характеристики М. Вебер наводив понад десяток характерних рис. Серед найбільш значущих: ієрархія посад; чітка визначеність функцій чиновників; кар'єрні підвищення за старшинством; суворе підпорядкованість і дисципліна. Американський політолог М. Паретті наголошує на тому, що бюрократія виконує складні управлінські функції. С. Паркінсон виводить тенденцію тотального обюрокращення за умови недостатнього контролю й обмежень управлінців.

Бюрократія займає в системі управлінських відносин проміжне місце між населенням і політичною владою. При ефективній діяльності вона є необхідним суб'єктом владних відносин, але, разом з тим, у тоталітарних й авторитарних суспільствах може відігравати гальмуючу роль у соціальних перетвореннях.

Управління в рамках тоталітарної системи призводить до одноманітності й заорганізованості в кадровій політиці. Ще Петро Перший на початку ХVІІІ ст. для чиновництва Росії ввів 14 рангів посад, які визначали рівень обов'язків, пільг і статусів. Подібний порядок був і в колишньому СРСР, де чиновництво ранжувалося на всіх рівнях. Так, ЦК Компартії України затверджував понад 7 тисяч найважливіших номенклатурних посад, із яких понад 400 були прерогативою політбюро, близько 3,5 тисячі посад призначав секретаріат ЦК і понад 3 тисячі - відділи ЦК.

За словами Д. Оруела, всі, хто входив до **номенклатури**, становили "внутрішню партію", членство в якій було позитивним, а в соціальному відношенні ця "партія" формувала клас, який володів державною власністю. "Номенклатура" в Радянському Союзі займала виняткове й монопольне становище, вона стояла над законом і судом.

Тема 7. Демократія в політичному житті сучасного світу.

§1. Історична генеза демократії довга і суперечлива. Народжена в античній Греції та Римі, ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед філософів. Концепції найяскравіших представників того часу Платона і Аристотеля базувались на протиставленні "правильних" та "викривлених" форм державного устрою і влади. Демократію вони відносили до "викривленої" форми. В наступні століття також панувало скептичне ставлення до демократії. Після Великої французької революції стало зрозумілим, що саме демократія є засобом більш розумної політичної та соціальної організації суспільства, держави, влади. В XIX ст. у демократії були свої злети та падіння, але, в цілому, до неї було негативне ставлення. Після виходу в світ книги *Алексіса де Токвіля (1805-1859) "Демократія в Америці"* почало формуватися позитивне ставлення до демократії. На початку XX ст. практично не залишається політичних доктрин, включаючи і більшовизм, і фашизм, які в основу своїх ідеологічних конструкцій не закладали б побудову демократії різного роду. Після революції 1917 р. в Росії диктатура пролетаріату була проголошена як вищий тип пролетарської демократії.

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли **"Декларація прав людини", прийнята ООН (1948), Хельсінська нарада (1975), правозахисний рух у постсоціалістичних країнах, Паризька нарада глав урядів європейських країн й прийнята нею "Паризька хартія для нової Європи" (1990).**

Необхідно мати на увазі коло методологічних підходів до аналізу демократії. В політології термін "демократія" вживається в чотирьох значеннях:

- ◆ як влада народу (від грец. demos - народ + kratos - влада = народовладдя);
- ◆ як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправності її членів, виборності й прийняття рішень за більшістю (партійна, профспілкова, молодіжна тощо);
- ◆ як ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд та система цінностей;
- ◆ як рух за народовладдя (соціал-демократичний, християнсько-демократичний тощо).

Одним з основних принципів демократії є принцип більшості. Принцип більшості складає суть доктрини народного суверенітету, відповідно до якого народ проголошується джерелом верховної влади у демократичному суспільстві. При оцінці демократії та її важливого принципу суверенітету народу вона класифікується як загальна та соціально обмежена. До початку XX ст. ні одна з існуючих демократій не надавала всьому дорослому населенню рівних політичних прав. Це були класові (для власників) або патріархальні (для чоловіків) демократії.

Принцип більшості здійснюється за допомогою прямої та представницької демократії. До форм **прямої** (плебісцитарної) демократії відносяться: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів або знаходженні консенсусу між протилежними інтересами членів свого співтовариства. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

§2. Представницька (репрезентативна) демократія - це коли члени співтовариства залишаються джерелом влади і мають право ухвалювати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. При такому управлінні демократія розуміється як компетентне й відповідальне перед народом представницьке управління. Носіями представницької демократії є парламенти, інші законодавчі органи влади як центрі, так і на місцях, а також виборні представники

виконавчої і судової влади. Достатньо влучно сказав про суть представницької демократії німецький політолог Ральф Дарендорф. Він вважає, що *демократія - це не правління народу, якого просто не буває. Демократія - це уряд, обраний народом, а якщо необхідно, то й народом скасований; крім того, демократія - це уряд зі своїм особистим курсом.*

Наголосимо, що ні одна з цих форм у "чистому вигляді" не існує. Політична реальність показує, що поєднання форм прямої і представницької демократії є надійним інструментом виявлення волі більшості народу. Але принцип більшості не можна вважати бездоганно демократичним, якщо при цьому не забезпечувати право меншості на опозицію. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян цілком рівні у своїх правах і свободах. Закріпленні Конституцією права і свободи громадян є важливими цінностями демократії. При цьому першорядними у міжнародному праві визначаються такі політичні права і свободи, як свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. У демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місця проживання громадян, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну.

Демократія передбачає вільну діяльність всіх політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, організацій, рухів, які діють в рамках закону. Для демократичної форми правління характерна багатопартійність.

Важливий атрибут демократії - **принцип поділу влади** у системі державної влади. Згідно з цим принципом законодавча, виконавча і судова влади відокремлені і досить незалежні одна від одної. Проте вони постійно взаємодіють між собою, врівноважують одна одну.

Обов'язковою умовою демократії є **гласність** про всі дії державних органів, політичних партій, суспільних організацій. Незалежний статус засобів масової інформації - це теж атрибут демократичного суспільства.

У демократичному суспільстві значна роль у системі державного устрою відводиться місцевим органам самоуправління, здійснюється раціональний поділ компетенції і повноважень різних рівнів влади. Саме місцева влада найбільш близька до народу і від її дій залежить повсякденне життя громадян. Тому ступінь демократичності суспільства виявляється тим, який статус і обсяг повноважень місцевих органів влади, а також рівень її доступності для людей.

Такі основні принципи, критерії і цінності демократії. Проте не варто ототожнювати демократію із втіленням усіх сподівань, здійснення яких прагне людина. Безперечно, демократія має переваги, але і вона може стати "тиранією більшості", переродитися на диктатуру парламенту або парламентської більшості. Із 180 незалежних держав світу тільки приблизно 40 можуть бути названі демократичними у загальноприйнятому сенсі цього слова. Але навіть вони далекі від ідеалу, бо значною мірою третина населення приречена на вічну **маргінальність**. Побудувати суспільство, яке б було суспільством для всіх - неможливо, а сам процес демократизації тривалий і тяжкий. І все ж таки людство, за словами У. Черчілля, не вигадало досі нічого кращого, ніж демократія.

З методологічної точки зору важливо розрізняти колективістське, плюралістичне та ліберальне бачення демократії у залежності від того, хто має пріоритет у здійсненні влади: народ, соціальна група чи особистість.

Антична демократія була заснована на загальній зацікавленості свобод громадян у збереженні рабовласництва, яке було спільним. Колективістські теорії демократії розроблялись в утопіях Т.Мора, Т.Кампанелли, Л.Сен-Симона, Ш.Фур'є, Р.Оуена, детальну розробку вони знайшли у працях Ж.-Ж. Руссо, а також подальший розвиток та практичне втілення - в теоріях соціалістичної, пролетарської демократії В.Леніна, Й.Сталіна.

Незважаючи на деякі відмінності, колективістські концепції демократії мають загальні риси:

- ◆ заперечення автономності особистості;
- ◆ первинність народу у здійсненні влади;
- ◆ однорідність народу за складом;
- ◆ абсолютність влади більшості.

В цілому колективістські концепції демократії не розрізняють особистість, суспільство, державу.

Одним з перших почав критикувати колективістську демократію Й. Шумпетер. Плюралістичні теорії виходять з того, що ні особистість, ні народ не є головними рушійними силами політики в демократичному суспільстві. Тільки в групі, а також в міжгрупових відносинах формуються інтереси, ціннісні орієнтири та мотиви політичної діяльності індивіда.

Загальні риси плюралістичної концепції демократії зводяться до:

- ◆ відмови від прямої участі всіх у політичному процесі;
- ◆ визнання зацікавленої групи центральним елементом демократичної політичної системи, яка гарантує права та свободи особистості;
- ◆ значного розширення діяльності держави, збереження рівноваги конкурентних інтересів;
- ◆ турботи про формування демократичної культури, підтримки державою соціально-обмежених верств населення.

Плюралістична теорія демократії знайшла втілення в багатьох країнах світу, проте її ідеї критикуються деякими політологами за ідеалізацію дійсності, перебільшення групової ідентифікації. Ця теорія, на їх думку, далека від ідеалів народовладдя, вона недостатньо враховує нерівність політичного впливу різних суспільних груп, перш за все, пріоритетного впливу бізнесу, бюрократії, воєнно-промислового комплексу, профспілок, володіння ресурсами (гроші, знання, авторитет, засоби масової інформації тощо). Молодь, пенсіонери, інваліди та деякі інші групи не мають таких ресурсів, в той час як представники бізнесу володіють ними в повному обсязі. Критикується плюралістична модель демократії і за її консервативність, тому що для прийняття рішення вона потребує згоди всіх зацікавлених груп, що неможливо забезпечити на ділі. І ще один аргумент проти плюралістичної концепції демократії: в західних країнах політичне управління все більше залежить від бюрократії та лобістів і все менше - від парламентів та партій.

З плюралістичною теорією демократії співзвучна **елітарна** концепція демократії. Політична еліта визначається як самостійна, привілейована група або сукупність груп, безпосередньо пов'язана з володарюванням або тиском на владу. Попередниками сучасної елітарної демократії були Платон, Карлейль, Ніцше та ін. Сучасні класичні концепції еліти були сформульовані на початку XX ст. В. Парето, Г. Москоу, Р. Міхельсом. Найзагальнішими рисами, притаманними елітарним теоріям, є:

- ◆ поділ суспільства на еліту і маси;
- ◆ тлумачення політичної нерівності як підвалини соціального життя;
- ◆ володіння владою завдяки приналежності до "обраної меншості";
- ◆ розгляд історії як сукупності соціальних циклів, що характеризуються пануванням певних типів еліт.

Таким чином, концепція елітарної демократії, по-суті, стверджує, що ідеал народовладдя в сучасну епоху (як і раніше) не реалізується значною мірою. Народ представляє в системі політичної влади пануюча еліта.

В якості альтернативи по відношенню до концепції елітарної демократії виступає теорія партиципаційної демократії. Під "партиципацією" в західній політології розуміються всі види участі громадян (добровільної й вимушеної) у політичному житті з метою впливу і тиску на прийняття рішень владою. Автори концепції тлумачать необхідність участі більшості народу не тільки в виборних кампаніях, референдумах, а й в інших видах політичного процесу, включаючи формування владних груп і висування

політичних лідерів. Німецькі політологи Б. Гуггенбергер і Д. Нолен розглядають теорію партиципаційної демократії як один із варіантів критичної теорії демократії, в центрі якої - аналіз політичної дійсності з позиції ідеалу індивідуального самовизначення і орієнтації на автономію особистості.

Ліберальна (індивідуалістична) теорія демократії базується на ідеї автономності особистості, виділенні її з суспільства та держави. Основними положеннями ліберальної концепції є:

- ◆ визнання особистості основним джерелом влади;
- ◆ пріоритет прав людини над правами держави;
- ◆ обмеження сфери діяльності держави, передусім охороною суспільного порядку, безпеки громадян;
- ◆ пріоритет ринкового регулювання економікою над державним управлінням;
- ◆ розподіл влади як умова контролю громадян над державою. Політологи вважають, що справжнім суб'єктом демократії сьогодні виступають індивідууми, громадяни.

Таким чином, сучасний лібералізм зорієнтований виключно на індивідуалізм. Ліберальні концепції демократії, наголошуючи на особистості, випускають з уваги групу як головний суб'єкт реальної політичної влади.

§3. У сучасній політичній науці йде пошук нових форм демократії. Французький політик М. Рокар вважає реальність взаємозв'язків між виборними засобами масової інформації і виборцями - серцевиною сучасної демократії. В цьому напрямі, на його думку, відбувається становлення "нової форми демократії". Її складовими частинами виступають загальне виборче право та вільна інформація. Народ може реалізовувати своє право вибору тільки в умовах вільного розповсюдження інформації. Не випадково засоби масової інформації стали називати "четвертою владою". Нову форму демократії М. Рокар називає "інформаційною демократією".

Канадський професор М. Бунге пропонує концепцію "інтегральної технодемократії". Засоби її досягнення - це освічене володарювання народу в усіх царинах - економічній, культурній, політичній на основі рад експертів. Тобто, відмічає М. Бунге, інтегральна технодемократія є рівність кооперативної власності та самоуправління, політичної демократії і технічної експертизи.

У калейдоскопі політичних теорій демократії існує ще й економічна теорія демократії. Вона заснована на образі людини всебічно інформованої, здатної діяти раціонально і добиватися для себе максимальної вигоди. Економічна демократія - це царина ринкових відносин, до якої зводяться політико-владні відносини. Ліберально мислячі теоретики та політики пов'язують разом демократію і ринок. Американський президент Б. Клінтон назвав сучасну західну демократію ринковою демократією.

Таким чином, аналіз сучасних теоретичних концепцій демократії показує різноманітність підходів до визначення демократії. Кожний напрям має концептуально-нормативний характер, тобто характеризує той чи інший вид демократії в ідеалі.

Від розуміння сутності демократії значною мірою залежать реальні шляхи її здійснення. Демократія - це загальнолюдська цінність. Історія вчить, що демократія - благо народу тільки тоді, коли вона відповідає політичній культурі й способу життя людей, має необхідні економічні й соціальні передумови. В іншому випадку вона перероджується в охлократію - владу натовпу - й приводить до хаосу і анархії.

Сучасний стан України з точки зору політичного режиму - це звичайна в рамках авторитаризму плюралізація суспільного життя, яка може бути, а може й не бути початком становлення демократії. На стабільність і зростання демократії впливають дві головні умови - економічний розвиток і політичне керівництво. Характер еволюції політичного режиму сьогодні залежить, передусім, від конкретних якостей політичної еліти, пріоритетів реорганізації нею системи влади і управління, домінуючих способів

балансування взаємовідносин правлячої та опозиційних сил, методів, спрямованості, міри їхньої участі в урегулюванні і розв'язанні криз соціального розвитку. Тому некоректним є як зневажливе ставлення до демократії, так і романтизм найшвидшого переходу до неї.

Отже, історія людства знає різні типи політичних режимів. Найбільш цивілізований і розвинутий - демократія. Більшість населення сучасних країн світу глибоко сприйняли і свідомо підтримали демократичні цінності та ідеали. Для того, щоб розвивались демократичні форми політичного життя потрібні соціальні, економічні та культурні основи. Без них політичний процес проходить у недемократичних формах. Це - по-перше, високий рівень економічного розвитку країни, багатогранність форм власності, наявність розвинутого ринку, конкуренції товаровиробників. По-суті, сама демократія нагадує політичний ринок з його конкуренцією ідей, програм, позицій. По-друге, висока ступінь розвитку політичної культури. Культура суспільства в цілому і, особливо, в галузі політичного життя, є могутнім каталізатором демократичних процесів.

Тема 8. Вибори та виборчі системи.

§1. Розглянемо існуючі у світовій політичній практиці види виборчих систем виходячи з таких їх характеристик, як кількість голосів на одного виборця, спосіб комплектації виборців в округи, кількість голосів, що обираються від кожного округу.

Наступні системи є найпростішими і найпоширенішими. Розрізняють одномандатні, багатомандатні й преференційні **мажоритарні** системи.

У разі одномандатних систем уся територія поділяється на округи. Від кожного округу обирається по одному депутату, який отримує на виборах відносну більшість голосів. За альтернативних виборів мало кому вдається перемогти в першому турі. Тому проводять другий тур голосування, в якому переможцем стає той, хто випередить іншого фіналіста бодай на один голос. Однак існують виборчі системи, в яких другий тур голосування не проводиться.

Одномандатна мажоритарна система діє в США, Великобританії, Канаді, Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці, Австралії, Франції та інших країнах.

За багатомандатної мажоритарної системи кожен виборець має стільки голосів, скільки обирається депутатів від цього виборчого округу. У такий спосіб обирають депутатів місцевих органів влади Великобританії та Нової Зеландії. А в Японії, наприклад, під час виборів депутатів нижньої палати парламенту виборець має менше голосів, ніж потрібно обрати депутатів (однак все одно більше одного).

За багатомандатної мажоритарної системи виборець вирішує питання вибору не тільки "найкращої" партії, а й "найкращого" кандидата. Внаслідок цього в округах, в яких партія має обмежений вплив, вона змушена висувати лише одного кандидата, щоб не розпорошувати голоси "своїх" виборців.

Американська система голосування відрізняється тим, що виборці обирають свого президента не безпосередньо, а передовіряючи свої повноваження колегії виборців. Чисельність останніх дорівнює кількості сенаторів від штату плюс кількість членів палати представників Конгресу США. Але якщо висувається два сенатори від кожного штату, то кількість членів палати представників обчислюється виходячи з результатів останнього перепису населення країни.

У цьому випадку виборці зобов'язані голосувати за партію, яка отримала просту більшість голосів у конкретному штаті. А відтак перемога (навіть мінімальна) у великому штаті є вагомішою, ніж перемога в кількох штатах з невеликою кількістю населення.

До речі, в історії США було три випадки, коли президентом ставала людина, яка загалом отримала меншу кількість голосів виборців, ніж конкурент, але більше голосів уповноважених виборців саме завдяки не зовсім справедливому виборчому механізмові.

Однією з удосконалених модифікацій мажоритарної виборчої системи є так звана преференційна виборча система, за якої виборець виводить рейтинг усіх кандидатів. Якщо жоден з них не отримає абсолютної більшості, з усього списку кандидатів виключають того, який набрав найменше "перших місць". Його "перші місця" анулюють і передають тим кандидатам, які у цих же бюлетенях отримали другі позиції.

Знову здійснюють підрахунок "перших місць" і виводять з "гри" кандидата, який отримав найменше "перших місць".

Така процедура підрахунків повторюється доти, доки необхідна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів (тобто 50 % плюс 1).

На практиці преференційну систему використовують у край рідко через те, що вона досить складна і не позбавлена недоліків, які має й проста мажоритарна система. Крім того, за такої виборчої процедури виборці, особливо з невисоким рівнем освіти, часто-густо розставляють кандидатів просто за алфавітом. До того ж під час підрахунків виникають помилки, а відтак зрозуміло, що ця система не найкраща для використання в політичній практиці.

Запровадження мажоритарної системи проведення виборів за умови "правильного"

(з погляду правлячих кіл) визначення кордонів округів може суттєво вплинути на результати виборів, чим, до речі, дуже часто користуються у світовій політичній практиці.

§2. Пропорційні виборчі системи. Цей вид виборчих систем характеризується розподілом депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за кожну з партій у багатомандатних виборчих округах. При цьому кількість мандатів від даного виборчого округу визначається залежно від співвідношення кількості населення округу до загальної кількості населення або виборців країни.

За пропорційних виборчих систем виборці голосують передусім за політичні партії, які представлено списком кандидатів. Меншою мірою виборці орієнтуються на конкретну особистість.

У деяких виборчих системах пропорційного типу прізвище обраних депутатів називає сама партія. Процедура виглядає таким чином: перед виборами на з'їзді партії або пленумі її правління визначаються з кандидатами, які можуть претендувати на депутатські мандати. (Інакше кажучи, проводиться своєрідний рейтинг кандидатів.) Якщо на виборах ця партія виборола, скажімо, п'ять мандатів, їх отримають п'ять перших з того списку кандидатів.

У багатьох країнах виборці, голосуючи, можуть зазначити в бюлетені прізвища одного або кількох кандидатів від цієї партії. У результаті процедури виборів переможе той кандидат, який набере кількість голосів, більшу за встановлену в цьому виборчому окрузі квоту (наприклад, 50 %).

У цьому разі основною проблемою є встановлення кваліфікаційного бар'єра, що розділяє кандидата й депутата. Це намагаються зробити так, щоб залишок кількості голосів після ділення на неї загальної кількості зібраних кожною партією голосів в окрузі був мінімальним.

Такі виборчі системи поширені в країнах з багатими парламентськими традиціями, з досить високим рівнем політичної культури населення (Австрії, Бельгії, Данії, Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції).

§3. Змішані виборчі системи базуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної систем. Найхарактернішим прикладом може бути виборча система Федеративної Республіки Німеччини. Вона відрізняється тим, що одна половина депутатів бундестагу (національного парламенту) обирається за принципами одномандатної мажоритарної системи, інша — за пропорційною системою згідно зі списками кандидатів, які подають партії в кожній з федеральних земель.

У першому випадку використовується кваліфікаційний бар'єр для блокування партій, які наберуть менше 5 % голосів виборців. До речі, під час розподілу мандатів на основі голосування за списками голоси, які були подані за партії, що не подолали 5-відсоткового бар'єра або не перемогли хоча б у трьох виборчих округах, не враховуються.

Такий спосіб побудови виборчої системи сприяє стабільності партійно-політичної структури суспільства, тому що прихильники "малих" партій змушені голосувати за одну з "основних" партій політичного спектра країни.

Але за умов неструктурованості суспільства, якщо більшість партій не подолає кваліфікаційного бар'єра, може виникнути ситуація, коли загальна кількість голосів, поданих за партії-переможниці, буде меншою, ніж у невдах виборчого марафону. Подібна ситуація склалася 1995 р. в російській Думі (нижній палаті парламенту), коли кваліфікаційний бар'єр подолали кілька партій, які загалом отримали менше половини виборців. Зрозуміло, що в такій ситуації використання цієї виборчої процедури призводить до значного, цілком легального перекручення волі виборців, а відтак — і до сумнівів щодо легітимності обраної у такий спосіб влади.

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де існує гостра проблема забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Для кожної курії передбачаються норми представництва і відповідно до них створюються виборчі округи.

За куріальною виборчою системою проводять вибори однопалатного парламенту в Зімбабве, Новій Зеландії, на Фіджі. Аналогічна система функціонувала в Абхазії (Грузія).

Своєрідна змішана мажоритарно-куріальна система була використана в СРСР та Росії у 1989-1990 рр., коли КПРС та офіційні суспільно-політичні організації мали гарантовану кількість мандатів на вищих представницьких органах — з'їздах народних депутатів.

Насамкінець варто зауважити, що ту чи іншу виборчу систему правляча еліта обирає, враховуючи такі чинники, як розстановка політичних сил, традиції формування органів влади, форми їх реалізації, політико-психологічна культура суспільства і т. ін.

Тема 9. Політична свідомість і культура.

§1. Політична свідомість: зміст, структура, типологія

Однією з найважливіших характеристик політичного життя суспільства є таке складне, багатовимірне та неоднозначне поняття, як політична свідомість.

Найпоширенішим є тлумачення політичної свідомості як сукупності поглядів і настанов, що характеризують ставлення людей до держави, партій, суспільно-політичних організацій, політичних цінностей і цілей розвитку, традицій і норм політичного життя.

Політична свідомість є сукупністю раціональних і емоційно-чутливих, теоретичних і емпіричних, ціннісних та нормативних, свідомих і підсвідомих уявлень суб'єктів політики щодо подій, явищ і тенденцій, пов'язаних з питаннями політичної влади.

Якщо подивитися на цю проблему глобально, то можна виокремити такі **сфери політичної свідомості**:

- політичну науку (політичні теорії, концепції, гіпотези);
- політичну ідеологію (політичні цінності, доктрини, ідеали, програми, гасла);
- політичну психологію (політичні відчуття, настрої, думки, воля, спрямованість тощо).

Свідомість є віддзеркаленням реалій буття: рівня розвитку продуктивних сил, особливостей суспільно-політичної структури та систем суспільних відносин, рівня освіти й культури.

Психічну основу політичної свідомості становлять знання, емоції та оцінки, інтелектуальні структури, мислительні операції, орієнтовані на сферу політичних відносин та інститутів, соціальних норм, ролей, процесів.

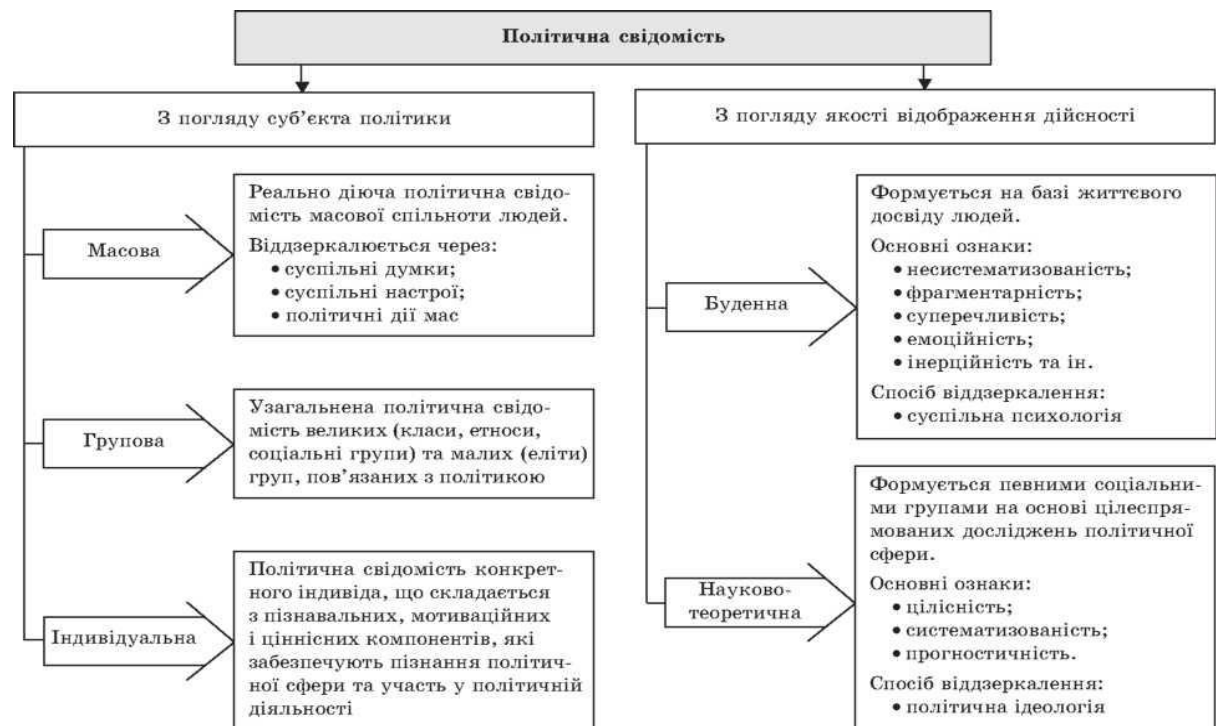

Рис. 3. Структура політичної свідомості.

У всіх психічних компонентах політичної свідомості відбивається духовно опанований, засвоєний світ політики.

Політична свідомість є суб'єктивним образом політичного буття. Вона "виробляється", створюється суб'єктами політики у процесі політичної діяльності, відносин між ними, через залученість до політичної сфери.

Політична діяльність є предметною. Її предметами є відносини, інститути, норми, цінності, позиції, ролі, статуси, ідеологічні гасла й програми, в яких втілюється й функціонує публічна влада організованого в державу суспільства. Але ця діяльність є похідною політичної свідомості. За психічним механізмом вона ідентична процесу віддзеркалення в суспільній свідомості політичної сфери суспільства.

Політична свідомість виникає у процесі практично-діяльнісного засвоєння людьми особливої форми соціальної культури станового суспільства - політики. Спосіб організації діяльності у сфері політики (її суб'єкти, цілі, напрями, засоби й методи реалізації) впливає на "анатомію" політичної свідомості.

Політична свідомість виникає з розшарування суспільства на стани, із загострення боротьби між ними за владу. Отже, політична свідомість — свідомість станова, і це є її важливою соціально-історичною ознакою.

Відповідно до цього виокремлюють політичну свідомість рабовласників і рабів, феодалів і селян, буржуазії та робітників. Однак структура політичної свідомості не обмежується таким поділом.

По-перше, політична свідомість станів не є рафінованою й монолітною. Вона формується під впливом складних матеріальних, політичних, ідеологічних залежностей і чинників у межах відповідної суспільно-економічної формації.

По-друге, суспільство поділяється не лише на стани. Його структура набагато складніша і складається з великої кількості різноманітних суспільних груп, які можуть суттєво відрізнятися, а відтак мати цілком несхожу політичну свідомість. Отже, крім станів суспільства носіями політичної свідомості і т. ін. є також групи людей, які об'єднуються на професійній, політичній, етнічній, конфесійній, демографічній та іншій основі.

Беручи до уваги останнє, зазначимо, що є масова, групова й індивідуальна політична свідомість. Співвідношення між політичною свідомістю суспільства, групи, індивіда можна схарактеризувати за допомогою схем "загальне — особливе — одиничне" та "ціле — частина".

Політична свідомість суспільства інтегрує групові й індивідуальні свідомості, формує і регулює функціонування останніх. У цьому аспекті політична свідомість суспільства є нормативною, оскільки "примушує", регулює політичну поведінку, так би мовити, неформальним шляхом (на відміну від регулювальної сили законодавства).

Формування політичної свідомості суспільства не є простим, арифметичним процесом складання індивідуальних політичних свідомостей громадян. Під час співвіднесення "одиниць" політичної свідомості такі елементи виокремлюються, у певний спосіб кристалізуються і складаються в систему, що є ядром політичної свідомості суспільства.

Взаємне перетворення множини індивідуальних свідомостей на суспільну свідомість і навпаки здійснюється завдяки політичній комунікації (обміну соціальною інформацією). У такому вимірі політична свідомість відбивається у пізнавальній діяльності, результатом якої є отримання інформації про сутність політичної сфери, її законів, зв'язків з іншими царинами життя суспільства.

§2. Пізнання політичного світу відбувається на буденному та науково-теоретичному рівнях; при цьому зазначені процеси розвиваються одночасно.

Буденний (емпіричний) рівень політичної свідомості фіксує переважно зовнішні аспекти подій і явищ, що відбуваються на поверхні суспільного життя (політичних відносин, інститутів). У ньому концентрується багатий життєвий досвід учасників політичної комунікації та взаємодії.

Буденна, практично-політична свідомість створює інформаційну базу для

узагальнень, на основі яких синтезуються політико-теоретичні моделі. Носіями буденної політичної свідомості є члени суспільства, які можуть нормально, раціонально мислити.

Науково-теоретична політична свідомість виходить на рівень узагальнень, аналізу механізмів управління політичною сферою суспільства. Такий рівень політичної свідомості не є загальнодоступним. Він характерний для специфічної, висококваліфікованої діяльності політичних мислителів (ідеологів, науковців та ін.). Суттю теоретичної політичної діяльності є дослідження місця політики в суспільстві, сутності й форм її виявів у публічній владі, державності і т. ін.

Науково-теоретична й буденна політична свідомість співвідносяться не тільки як такі, що перебувають на різних рівнях пізнання світу. Вони пов'язані також функцією залежності, в якій практичні утворення окреслюють межі теоретичних конструкцій.

Однак науково-теоретична політична свідомість, перебуваючи в залежності від буденної (емпіричної) політичної свідомості, не детермінується останньою цілковито й однозначно. Проблема полягає в умінні, волі й таланті протистояти певному впливу буденної свідомості на теоретичну, віддаючи належне сутності та специфіці виявів емпіричної масової свідомості.

Розглянувши основні види політичної свідомості, слід навести й два основні типи політичної свідомості: державну (етатизм) і антидержавну (анархізм).

Етатистський тип політичної свідомості виходить з позиції, що інтереси держави є найвищими, вона має бути монополістом публічної влади і добродійником (найвидатніші представники цієї концепції — Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Г. Гегель).

На відміну від етатистського анархістський тип політичної свідомості характеризується несприйняттям усіх політико-юридичних норм держави й суспільства. Політична влада вважається злом, а держава — експлуататором і ворогом свободи (провідні ідеологи цієї концепції — П. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін).

Класифікуючи типи політичної свідомості, користуються й такими параметрами, як централізм — децентралізм.

Наведемо **централістську типологію** політичної свідомості:

Комуно-соціалістична — характеризується концентрацією власності; крайній ступінь — економічне безправ'я.

Монархічна — характеризується концентрацією влади, владним авторитаризмом; крайній ступінь — тиранія.

Націоналістична — характеризується родовим, вузькогруповим світосприйманням; крайній ступінь — шовінізм.

Децентралістська типологія політичної свідомості:

ліберальна — розподіл власності; крайній ступінь — монополізм;

анархістська — розподіл влади, владна децентралізація; крайній ступінь — повне безвладдя;

інтернаціональна — позародове, загальногромадянське світосприйняття; крайній ступінь — імперський космополітизм.

Надзвичайно важливим поняттям для розуміння проблем суспільної, і зокрема політичної, свідомості є поняття ментальності, що характеризує глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й підсвідомий її компонент.

Інакше кажучи, під ментальністю розуміють соціально-психологічні характеристики суб'єкта політики (людини, етносу, класу, іншої великої соціальної групи), що виявляються у способі та характері мислення, світовідчутті, соціальних і психічних настановах та поведінці.

Ментальність формується під впливом соціокультурних чинників: традицій, культури, соціально-політичних структур та інститутів суспільства. Однак і сама ментальність є чинником формування суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної динаміки.

Якщо суспільна, зокрема політична, свідомість є регулятором політичної поведінки

суб'єктів суспільного життя, то ментальність є внутрішньою характеристикою суб'єкта політики — нації, соціальної або демографічної групи.

Важливою ознакою ментальності та політичної культури взагалі є національний характер, який дослідники розглядають через призму історико-культурних традицій, суспільно-політичної практики та індивідуального способу думання. За аналогією з індивідуальним національний характер можна було б тлумачити як комплекс типових зразків поведінки, що регулюють поведінку нації упродовж тривалого часу.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що політико-психологічна культура суспільства є важливим чинником і механізмом політичної соціалізації, а відтак і регенерації та розвитку політичної сфери суспільства.

§3. Надзвичайно важливим чинником і необхідною умовою функціонування політичної сфери суспільства є політична культура як складова загальної, зокрема психологічної, культури суспільства, соціальних груп та індивідів.

Термін "**політична культура**" з'явився вперше у XVIII ст. у працях німецького філософа І. Гердера.

Теорія сформувалася у другій половині XX ст. завдяки працям американців Г. Алмонда, С. Верби, Р. Бенедикта, Л. Пара, Дж. Кері, К. Джовіта, У. Розенбаума, англійців Р. Роуза і Д. Кованоха, німця К. фон Бойме, французів М. Дюверже, Р.Ж.. Шварценберга, голландця І. Інглхарта та ін.

Теорія політичної культури дала змогу (на відміну від інституціонального аналізу) пояснити, чому однакові за формою органи державної влади в різних країнах функціонують абсолютно по-різному. Заглибившись у мотиваційне коріння політичної поведінки, вона змогла пояснити деякі речі, що лише чекали на ґрунтовне роз'яснення.

Узагалі політика могла б вважатися доволі простою сферою людської діяльності, якби суб'єкти політичної діяльності (індивіди, соціальні групи, інституції та ін.), маючи специфічні інтереси, потреби, мету, не намагалися вплинути один на одного, змінити свідомість та поведінку інших суб'єктів у процесі цієї діяльності.

Характер і рівень політичної культури суспільства значною мірою визначають його політичне життя. Як засіб політичної соціалізації людини, спосіб організації та розвитку політичного життя суспільства політична культура завжди формується на певному рівні політичної ідеології та соціальної психології. Вона містить ідеї, переконання та погляди, способи діяльності, індивідуальний та суспільний досвід, традиції, звички, почуття.

Інакше кажучи, політична культура поєднує в собі об'єктивні соціально-нормативні компоненти свідомості та поведінки й суб'єктивні стани, що відбивають відчуття відповідності цих нормативів реальному життю.

У науці сформувалися два основних підходи до тлумачення політичної культури.

Суб'єктивний зміст політики:

сукупність духовних явищ (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Дивайн, Ю. Краснов);

символів (Л. Дітмер);

Суб'єктивний ракурс політики:

прояв нормативних вимог (С. Вайт);

сукупність типових зразків поведінки (Дж. Плейно);

спосіб політичної діяльності (У. Розенбаум) тощо.

Крім того, у структурі політичної культури можна виокремити, по-перше, рівень розвитку та співвідношення усталених правових, соціальних, моральних і психологічних норм — регуляторів суспільних відносин; по-друге, когнітивні (інформаційні), емоційно-комунікативні та практичні (поведінкові) компоненти формування суспільної свідомості й засвоєння їх окремою особистістю та соціальними групами.

Під поняттям "політична культура" слід розуміти якісний параметр політичного життя суспільства, що характеризує ступінь розвитку і співвідношення між правовими, соціальними та психологічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства. Останні сприяють політичній соціалізації особистості, конституційовані в

соціально-політичних інститутах, суспільній свідомості та політичній практиці.

Розрізняють поняття політичної культури суспільства, суспільної групи та окремої особистості.

Якщо розглядати політичну культуру великої суспільної групи, слід зазначити, що соціальні та психологічні регулятори її діяльності мають певну специфіку. Скажімо, члени суспільно-політичної організації, партії і т. ін., об'єднуючись у свою спільноту, добровільно регламентують її діяльність, створюють внутрішні "правила гри". Наприклад, соціальні та психологічні регулятори діяльності нації мають дещо інше походження. До нації, на відміну від партії, неможливо вступити. А відтак зрозуміло, що тут діють здебільшого соціопсихологічні (етнічні) чинники, які є доволі консервативними.

Індивідуальна політична культура характеризується ступенем знання, емоційного сприйняття та практичного опанування нормами політичної соціалізації, загальнокультурним рівнем, компетентністю в політиці, адекватністю оцінок, рівнем свідомості, розумінням своєї соціальної ролі, ступенем включення до суспільно-політичної системи і т. ін.

Оцінюючи явище політичної культури, слід сказати про вагомую роль в її функціонуванні загальної, національної культури, культури суспільних станів, регіонів та ін. Ці кола культури впливають на той результативний чинник, який визначає організацію та культуру політичного життя суспільства.

Рис. 4. Структура політичної культури.

Типологія політичної культури суспільства

Параметр оцінки	Тип політичної культури
Геополітичний	Західна Східна Маргінальна
Рівень відкритості - закритості	Інтровертивна Екстравертивна
Ідеологічний	Буржуазна Соціалістична Етнічна Конфесійна Змішана
Ступінь інтегрованості індивіда	Індивідуалістична Колективістська
Характер політичної соціалізації	Провінційна Діяльнісна Маргінальна
Ступінь демократизму	Тоталітарна Авторитарна Демократична
Форма суспільного управління	Президентська Парламентська Монархічна Диктаторська
За розвиненістю політичних структур	Допартійна Монопартійна Багатопартійна Перехідна
За типом поведінки в конфліктних ситуаціях	Конфронтаційна Консенсусна Компромісна
За рівнем інтересу громадян до політичного життя	Патріархальна Підданська Активістська

Тема 10. Політичні еліти і лідерство.

§1. Політична влада поділяє людей на тих, хто керує і управляє, і тих, ким керують та управляють. Перших є небагато, других - переважаюча більшість. Відносини між ними лежать в основі всієї політичної історії. На зламі XIX та XX століть вибрану меншість, яка керувала і правила, названо французьким словом (від elite -краще, добірне, лат. eligo - вибираю).

Політична еліта - це самостійна, відносно привілейована частина суспільства, яка бере безпосередню участь у прийнятті та реалізації рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї.

Політична еліта має такі характерні **рис**:

- високі розумові здібності (талант);
- наявність організаторських нахилів;
- безпосередня участь у здійсненні влади;
- значний вплив на інші групи;
- високий соціальний статус;
- невелика за чисельністю, самодостатня група.

Ефективність діяльності політичної еліти визначають за такими **критеріями**:

- досягнутий рівень прогресу та добробуту народу;
- політична стабільність суспільства;
- забезпечення міцної національної безпеки;
- утримання оптимального співвідношення між громадянським суспільством і державою.

Визнання переваг аристократичного елітного правління було притаманне більшості грецьких мислителів: Геракліту, Сократу, Платону. В основі їх концепцій лежали ідеї природної нерівності людей. Оскільки люди народжуються різними, то вища справедливість полягає в тому, щоб кожен займався тими справами, до яких у нього є природна схильність.

В епоху середньовіччя ідея політичної еліти найбільш чітко відображена у творчості Т. Аквінського. У праці "Про правління владик" він виклав концепцію ієрархічного суспільства, заснованого на теократичних засадах.

Ідею елітності розвинув Н. Макіавеллі і сформулював концепцію сильної ініціативної меншості. Аристократичний тип правління розглядав Т. Гоббс, який писав, що аристократи є владою "кращих осіб чи оптималістів".

Характеризуючи владу аристократії, Ш. Монтеск'є відзначав, що її принципом є добродетель і поміркованість. Близькими за ідеями були думки Г. Гегеля та А. Шопенгауера.

Ф. Ніцше запропонував свою модель суспільства, де правлять сильні особи, нова верства керівників. "Вільним суспільством" повинна правити нова "порода" людей - "філософів-законодавців", а організоване воно має бути на військовий казармений лад. Ідеалом "еліти" для мислителя була "зверхлюдина" в образі міфічного Заратустри.

Вагомий внесок у розвиток теорій політичної еліти зробили італійські мислителі В. Паретто, Г. Моска, Р. Міхельс. Політична історія, вважав В. Паретто, є постійною циркуляцією правлячих еліт - "лисів" і "левів". Політичне керівництво - це певний процес поєднання переконання з насильством. Коли політичні відносини помірковані, панує мир, толерантність, тоді правлять "лисиці", еліта єдності, згоди, компромісу. Коли ж виникають політичні катаклізми, соціальне напруження, тоді до влади приходять "леви", які застосовують силу. І таким чином, політичний процес іде по колу, циклами. Для підтримання активності еліти, вона мусить оновлюватися.

Г. Моска виходив з того, що будь-яке суспільство поділяється на два класи: керуючих і підпорядкованих. Тих, що керують, називають політичним класом або елітою, яка є згуртованою. У середовищі еліти відбуваються постійні зміни. Є дві провідні тенденції:

аристократична й демократична. Перша з них проявляється в намаганні зробити свою владу спадковою, якщо не юридично, то фактично. Інша тенденція - в оновленні політичного класу за рахунок обдарованих і найбільш здібних до управління. Це не дає можливості деградувати елітам, посилює їх здатність ефективно керувати. Рівновага між двома тенденціями підтримує стабільність у державі.

Р. Міхельс вивчав соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства. Він приходить до висновку, що сама організація суспільства вимагає елітарності й відтворює її. Учений вивів "залізний закон олігархії". Суть його полягає в тому, що розвиток суспільного прогресу веде до олігархізації управління суспільством і формування еліти. Процес управління вимагає спеціалізації і раціоналізації, а це веде до виділення еліти, яка часто виходить з-під контролю рядових членів. На думку Р. Міхельса, будь-якою, навіть демократичною, організацією завжди фактично керує олігархічна, елітна група.

Вітчизняна наука, вивчаючи специфіку генерації української еліти, прийшла до висновку, що історично відбувалося постійне скорочення тривалості її етапів. Перший етап української еліти тривав понад три століття, другий (козацький) - півтора століття, а третій (народницький) і четвертий (радянський) тривали по сімдесят років.

Серед сучасної політичної еліти України виділяють три основні генерації:

- 1) представники колишньої партійно-державної номенклатури;
- 2) "шістдесятники" та лідери дисидентського руху;
- 3) політики нової генерації.

Для них характерна фінансова незалежність, абсолютна невідповідність суспільству та усвідомлення своєї тимчасовості. Життя вимагає формування якісно іншої політичної еліти з високим рівнем професіоналізму, патріотизму, прагматизму, економічної незалежності.

Типологія політичної еліти (за М. Васіліком, С. Рутаром):

- за місцем в політичній системі: правляча й опозиційна, або контреліта;
- за способом рекрутування: відкриті й закриті;
- за структурою: об'єднані й роз'єднані;
- за ступенем соціального представництва: високий і низький;
- за сферою впливу: широка й обмежена;
- за характером влади: централізована й дифузна;
- за результатами діяльності: еліта, псевдоеліта, антиеліта;
- за стилем правління: демократична, авторитарна, тоталітарна;
- за ідеологічними цінностями: ліберальна, консервативна, соціал-демократична, комуністична;
- за соціальною базою: етнічна, конфесійна, демографічна, професійна.

У політичному житті значну роль відіграє суб'єктивний фактор. Діяльність партій, громадських організацій персоніфікується в політичних лідерах.

§2. Лідер (англ. leader - ведучий) - провідний, авторитетний член організації або групи, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати суттєву роль у політичних процесах. Лідерство - це не просто той чи інший лідер, не їх сума, а соціальна інституція. Лідерство є багатоаспектним явищем.

Під поняттям "політичний лідер" можна вважати будь-кого, незалежно від формального рангу, учасника політичного процесу, який бажає і здатний впливати на оточуючих і регулювати процес для досягнення висунутих ним цілей.

Лідерство має ознаку універсальності, тобто це явище повсюдне. Крім того, воно має групову природу: виникає там, де формуються тимчасові або постійні групи.

Політолог Даунтон вважає, що лідерство передбачає перш за все вплив на інших людей. Однак це не будь-який вплив, а такий, для якого характерна така специфіка:

- по-перше, необхідно, щоб вплив був постійним;
- по-друге, керівний вплив лідера має розповсюджуватися на всю групу (організацію, суспільство);
- по-третє, політичний лідер має пріоритетний вплив;

- по-четверте, вплив лідера опирається не на силу, а на авторитет або визнання правомірності керівництва.

Політичне лідерство відрізняється від лідерства інших типів, тобто має свої **особливості** (за Є. Мелешкіною):

1. Політичним лідером може стати людина, яка не має певних особистісних рис, але займає посаду, пов'язану з доступом до владних ресурсів і механізмів їх реалізації.

2. Політичне лідерство, зазвичай, вирізняє опосередкований характер. Це - "дистанційне" лідерство, при якому відносини між лідером і масами складаються як опосередковані, тобто за допомогою ЗМІ, різних громадських організацій тощо.

3. Багаторольовий характер політичного лідерства, заснований на необхідності відповідати різним рольовим очікуванням: оточення, політичні партії, адміністративний апарат, населення країни в цілому.

4. Політичне лідерство відрізняється корпоративним характером. Це пов'язано з тим, що значну роботу виконує не він сам, а інші, наприклад, його найближче оточення, адміністративний апарат.

5. Функціональна й соціально-групова природа політичного лідерства обумовлена тим, що "політичним лідером" може бути особа і група осіб. Наприклад, для СРСР було характерне формальне колективне лідерство (політбюро, президія).

§3. Функції політичного лідера (за І. Дзюбком):

- об'єднання громадян, суспільства навколо спільних цінностей і завдань;
- пошук і прийняття оптимальних політичних рішень;
- соціальний патронаж, підтримка суспільного порядку;
- налагодження політичного контакту та взаємодії влади й населення;
- мобілізація мас на реалізацію політичних цілей;
- легітимація суспільно-політичного ладу.

Розвиток теорії лідерства веде свій початок ще із стародавніх часів. Уже Геродот, Плутарх приділяли велику увагу ролі політичних лідерів-монархів, полководців, воєначальників.

Значний внесок зробив Н. Мак'явеллі, який трактував політичного лідера як князя, володаря, який очолює державу, управляє нею, використовуючи будь-які засоби для підтримки суспільного порядку й відвернення небезпеки.

Представник волюнтаристської теорії лідерства Т. Карлейль стверджував, що всі історичні події - справа великих осіб. Маса - пасивний елемент. Як тільки маси беруть верх над творчими особами (у період революцій), настає занепад цивілізації. Великі лідери - вожді натовпу, який іде за ними.

Г. Гегель вважав, що видатний керівник завжди виражає історичну необхідність, потреби свого часу. Історичні події - результат творчості й зусиль вождів лише тією мірою, якою вожді виражають потребу суспільного розвитку.

Ф. Ніцше трактував двояке походження лідерства: є лідери натовпу, які лише висловлюють інтереси мас, а є справжні герої-надлюди, не визнають можливості впливу збоку. Творчий інстинкт героїв, їх прагнення мати владу й визначає зміст людської історії. "Ціль людства, - писав Ф. Ніцше, - полягає у його вищих представниках... Людство має безустанно працювати, щоб народжувати великих людей - в цьому, і ні в чому іншому, полягає його завдання" (Ф. Ніцше "Так говорив Заратустра"). Тому влада і способи її досягнення лідерами не залежать від моралі, тому що "мораль - це зброя слабких".

Г. Тард переконував, що основним законом суспільного життя - наслідування натовпом стилю свого лідера. Всі досягнення цивілізації - наслідок діяльності видатних лідерів.

Думку про визначну роль лідерів не поділяє марксизм. Він обмежує можливості лідерів історичною необхідністю і класовими інтересами. Політичний лідер виступає у марксизмі як найбільш послідовний виразник волі класу. В. Ленін ставив лідера в залежність до чіткої схеми. "Маси поділяються на класи... Класами керують політичні

партії... Політичні партії направляються більш або менш стійкими групами найавторитетніших, впливових, досвідчених, так званих вождів".

Типологія політичних лідерів визначається за такими характеристиками:

- ставленням лідера до підлеглих: авторитарні, демократичні, відсторонені;
- масштабами лідерства: загальнонаціональні, певного класу, соціальної групи, регіону;
- стилем лідерства: прапорonosець, послідовник, торговець, пожежник, актор (демагог);
- ставленням до існуючої політичної системи: функціональний, дисфункціональний, конформіст, нонконформіст;
- соціальною природою авторитету: традиційний, бюрократичний (раціонально-легальний), харизматичний.

В умовах тоталітаризму політичного лідерства, по суті, немає, а є диктатура й номенклатура, яка захоплює владу не за законами лідерства (знизу-вгору), а за своїми особливими законами. Політичний лідер з'являється тільки в умовах можливості вибору. Найважливішою якістю політичного лідера є здатність кваліфіковано акумулювати й адекватно відображати у своїй діяльності інтереси значних мас населення, а також наявність професійного політичного мислення, відчуття часу.

Україна завжди була суспільством лідерського типу. Князі, гетьмани, полководці, провідні політики здебільшого відігравали домінуючу роль у виборі шляхів розвитку країни. В Україні лідерством і сьогодні певною мірою компенсується брак законів, договірних норм, традиційних і сталих зв'язків.

Для України можна визначити такі типи політичного лідерства:

- 1) "уступаючий" лідер, тобто такий, що намагається зберегти колишню політичну систему (його можна назвати ще консервативним);
- 2) "інверсійний" лідер, якого визнають і сприймають не стільки за наявність у нього відповідних особистих заслуг, скільки завдяки переслідуванням владою;
- 3) легітимний лідер, який спирається на відповідні нормативи. Проблема вивчення політичного лідерства є однією з найактуальніших для аналізу політичних процесів.

Тема 11. Партії та партійні системи.

§1. Поняття "політична партія" - це витвір новітньої доби, хоча явище існує ще з давньоримських часів.

Термін "**партія**" походить від лат. *partis* - частина, галузь, відділ. Політичні групи, клуби такі ж старі, як і сама політика, але політичні партії в сучасному їх значенні тісно пов'язані зі становленням і розвитком представницької демократії та її основного елементу - парламентаризму як форми й методу організації та здійснення влади. У більшості західних демократій виникнення політичних партій йшло поряд із розширенням права участі у виборах на все ширші верстви суспільства.

Політичні партії як масові організації в сучасному їх розумінні виникли в другій половині XIX ст. Виникнення політичних партій залежно від їхньої ідейної спрямованості є певною хронологічною послідовністю. Лібералізм і ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як протиположність ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою, а комуністичні - проти соціал-демократії.

Є чимало видів дефініцій політичних партій:

- електоральний, в основу якого покладено зв'язок партії з виборчим процесом. Партія визначається як "добровільна асоціація виборців, що прагне контролювати уряд шляхом завоювання перемоги на виборах" (Васбі);

- структурний - об'єднання громадян, яке має свою особливу структуру (Дюверже);

- функціональний - партія - це організація людей, яка прагне продовжити повноваження від народу з метою реалізації політичної влади (Лоусон);

- класовий підхід відображає уявлення про політичну організацію певного класу. "Класовий поділ завжди визначає політичне угруповання" (Ленін).

Автор книги "Політичні об'єднання України" А. Білоус дає таке визначення: "Партія - організована частина населення, що має за мету формування та утримання державної влади і характеризується такими базовими ознаками: ідеологією, політичною платформою, організаційною структурою, методами та засобами діяльності, соціальною базою і електоратом".

Політолог Микола Томенко підтримує таку дефініцію: "Партія політична - організоване об'єднання громадян зі спільними соціальними інтересами, а також єдиним політичним розумінням (уявленням) форми державного, суспільного, економічного ладу. Це об'єднання ставить за мету здобути, утвердити та контролювати владу у державі шляхом парламентських виборів".

§2. У політичній системі будь-якого суспільства партії як інститут цієї системи виконують притаманні їм **функції** (за Т. Криворучком):

- 1) представництво інтересів;
- 2) комунікативна функція;
- 3) формування і підбір політичних еліт;
- 4) функція соціалізації;
- 5) розробка політики та здійснення політичного курсу.

У світовій та вітчизняній політології існує багато критеріїв типологізації політичних партій. Доктор політичних наук, професор НАУКМА В. Якушик запропонував таку систематизацію політичних партій:

1. За критерієм наявності в політичних партій достатньо чіткої ідеології вони поділяються на:

- а) ідейно-політичні (з наявністю офіційної ідеології");

- б) прагматичні (згуртовані навколо певної тактичної цілі);

- в) партії харизматичних лідерів, не пропагуючих будь-якої відносно сталої та логічно побудованої ідеології).

2. На базі ставлення до сучасного типу суспільно-економічних відносин розрізняють

такі партії:

а) ультраліві; б) ліві; в) лівоцентристські; г) центристські; ґ) правоцентристські; д) праві; є) ультраправі.

3. Залежно від специфіки їхньої офіційної або фактичної соціально-політичної ідеології партії можна класифікувати на:

а) анархічні; б) комуністичні; в) соціалістичні; г) ліберальні; ґ) консервативні; д) традиціоналістські; є) фашистські тощо.

4. З урахуванням ставлення політичних партій до релігії та свободи думки доцільно розрізняти:

- а) релігійні партії (ґрунтуються на релігійних цінностях);
- б) атеїстичні (відкрито й однозначно відкидають релігію);
- в) світські (вважають проблему ставлення до релігії не політичною).

5. За характером основних проблем, на яких концентрується їх увага, зорієнтовані на:

- а) вирішення конкретних проблем всього суспільства (соціоцентристські партії);
- б) захист певних групових інтересів (партії групового еґоїзму).

Партії, взаємодіючи між собою, населенням і владою, утворюють партійну систему.

Італійський політолог Дж. Сарторі виділяє сім видів партійних систем:

- однопартійна (колишній СРСР, Куба, Заїр, Того);
- з партією, яка здійснює гегемонію (Мексика);
- з домінуючою партією (Японія);
- двопартійна система (США, Англія, Канада);
- поміркованого плюралізму (Бельгія, Німеччина);
- крайнього (поляризованого) плюралізму (Італія, Нідерланди, Фінляндія);
- атомізовані (Малайзія).

§3. Сучасне цивілізоване суспільство не може функціонувати без багатопартійності. Її становлення, проблеми, пов'язані із цим процесом, обумовлюються об'єктивними й суб'єктивними чинниками.

Об'єктивні чинники:

- відсутність у суспільстві сталих політичних традицій функціонування демократичних інститутів;
- незавершеність інституціоналізації політичних партій;
- повільність процесу соціальної стратифікації суспільства;
- гальмування процесу ринкових економічних перетворень й адміністративних реформ.

Суб'єктивні чинники виявляються у таких базових характеристиках політичних партій:

- відсутність соціального підґрунтя інституту лідерства;
- несформованість соціальної бази;
- методи й засоби діяльності політичних партій (корумпованість, велика залежність від обставин, які складаються, неспроможність адекватно реагувати на зміни в політичному житті).

5 квітня 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про політичні партії в Україні". Відповідно до цього Закону політичною партією вважається "зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формування і вираження політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах".

Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії повинне бути підтримане підписами не менше 10 000 громадян України, які мають право голосу, зібраними не менше як у двох третинах районів не менш як з двох третин областей України. Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Членами політичної партії можуть бути громадяни з 18 років, окрім суддів, працівників

прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, військовослужбовців.

Тема 12. Політика і релігія.

§1. У взаємодії політики й релігії простежуються дві основні тенденції: релігізація політики й політизація релігії (за І. Дзюбком).

Релігізація політики:

- врахування в політиці стану релігійності в суспільстві;
- використання релігійного фактору для досягнення політичних цілей;
- використання церквою державних ЗМІ для пропаганди віровчення;
- створення можливостей для релігійного виховання в недержавних навчальних та виховних закладах;
- розробка політики, яка забезпечує нормальні умови для віруючих.

Політизація релігії:

- участь у політичній діяльності служителів культу, релігійних організацій;
- функціонування політичних партій та рухів на релігійній основі;
- участь церкви у врегулюванні політичних та соціальних конфліктів.

Структура релігії:

- 1) релігійна свідомість (релігійна ідеологія, релігійна філософія, теологія, релігійно-орієнтовані теорії, релігійна психологія (почуття, уявлення, бачення, емоції);
- 2) релігійна діяльність або культ (проповіді, молитви, обряди, богослужіння, свята, піст);
- 3) релігійні організації (конфесійні керівні центри, низові організації).

Політика й релігія мають багато спільних функцій. **Функції політики:**

- ідеологічна;
- нормативно-регулятивна;
- комунікативна;
- інтегративна;
- виховна;
- пізнавально-прогностична.

§2. Функції релігії:

- світоглядна;
- морально-регулятивна;
- комунікативна;
- інтегративна;
- виховна;
- компенсаторна.

Церква має такі основні напрямки суспільно-політичної діяльності: формування впливу на ставлення парафіян до суспільства, пропаганда соціально-політичних аспектів релігійних теорій, участь у масових акціях, захист суспільно-політичного ладу, функціонування церкви як елементу політичної системи.

Наявність взаємозв'язку між релігією і політикою очевидна. Релігія ніколи не означала тільки віру в Бога і в потойбічне життя, здійснення релігійних обрядів. Релігія по-своєму пояснює реально існуючий світ і регулює реальні відносини між людьми.

Якісно новим етапом у посиленні суспільно-політичної ролі релігії було виникнення церкви як релігійної організаційної структури. Розвивалася церква, а разом з нею посилювались її політичні функції. Соціальне вчення кожної церкви по-своєму формулює кінцеву "земну" ціль для мільйонів віруючих, рух до якої стає змістом їх повсякденного життя.

З трьох світових релігій найбільш чіткі соціально-політичні доктрини мають іслам і християнство. У буддизмі соціально-політична доктрина простежується слабо, у силу його особливих основних постулатів. Це вчення не ставить своєю метою перетворювати або покращувати суспільні відносини.

Здобуття Україною незалежності привело до формування різних підходів стосовно

перспектив державно-церковних відносин, їх можна звести до трьох основних шляхів реформування: забезпечення рівності всім релігійним організаціям, надання державного статусу окремим християнським церквам, повне дотримання принципу свободи совісті.

Державно-релігійні відносини реалізуються відповідно до Конституції України, Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Загальний зміст цих документів визначає Україну як світську державу, що не надає переваги жодній релігійній організації.

Найбільш висока релігійна активність у західному регіоні, середня - у північно-західному, низька - у південно-східному. Україна - поліконфесійна держава, 54 % громад є православними. З них найбільшу кількість мають УПЦ МП, УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ. Організаційно й чисельно зміцнюються громади протестантів, мусульман. Особливо швидко зростає кількість релігійних організацій новітніх конфесій (кришнаїтів, РУН-віри, мормонів) та ін.

Тема 13. Геополітика ті світовий політичний процес.

§1. Термін "геополітика" в науковий обіг ввів шведський науковець Р. Челлен на рубежі XIX-XX століть. В основу концепції геополітики він закріпив поєднання п'яти елементів політики: демографполітики, кратполітики, економполітики, соціополітики та геополітики. Р. Челлен геополітику вважав наукою про державу як географічно-соціальний організм, в основі якої лежить феномен простору. Геополітика зводилася на перших порах до встановлення контролю над відповідними територіями.

Політичну географію в сучасному розумінні започаткував німецький географ Ф. Ратцель, який у 1897 р. опублікував монографію "Політична географія". У цій книзі обґрунтовано тезу про те, що держава є організмом, який діє відповідно до біологічних законів. Основні характеристики держави він пов'язував із відповідною територією та її особливостями. Основою успіху держави є територіальна експансія і розширення життєвого простору. Головний висновок полягав у тому, що розвиток великої Німеччини стримують несправедливі кордони. Розвиваючи геополітичні ідеї, американський адмірал А. Мехен у своїх працях головний акцент робить на тому, що від морської могутності значною мірою залежать історичні долі народів.

Значний внесок у розвиток теорії геополітики зробив англійський дослідник Х. Маккіндер, який доводив, що баланс сил на початку XX століття змінюється на користь сухопутних держав (хартленда). Його ідеї продовжив німецький професор К. Хаусхофер, увівши в науку нові поняття - "простір і становище", "простір і сила". У "Журналі геополітики" він відстоює думку про те, що, збільшуючи життєвий простір, держава забезпечує свою незалежність від держав-сусідів. К. Хаусхофер відстоював право Німеччини на завоювання нових земель і панування над світом.

Становлять інтерес підходи до розуміння сутності геополітики представника Франції В. Де ля Бланша. На його думку, політична теорія має **два аспекти** - географічний (наколишнє середовище) та історичний (людина, яка освоює простір). Головною діючою особою геополітики він вважав людину. Під час Другої світової війни активно розробляють ці ідеї американські політологи Н. Спайкмен, В. Стефанссон, Д. Уїслі. Головним для них стало обґрунтування тези про особливу роль Америки у світі. Н. Спайкмен виділяє три головні центри світової потужності: атлантичне побережжя Північної Америки, Європейське побережжя і Далекий Схід. Французький дослідник П. Галлуа активно вводить до геополітичних параметрів проблему розповсюдження ядерної зброї й освоєння космічного простору. Російський геополітик П. Савицький обґрунтував тезу, що Росія не є частиною Європи, а ні продовженням Азії, а виступає самостійною геополітичною реальністю - "**Євроазією**", яку підтримують більшість сучасних російських фахівців.

По-новому підійшов до геополітичних досліджень професор Істонського університету США С. Хантінгтон. В основу геополітичних реалій він поклав концепцію "зіткнення цивілізацій". Виходячи із багатополарності сучасного світу, він вважає, що поняття "цивілізацій" дає змогу вирізнити сучасні міжнародні, міжрасові й міжрелігійні конфлікти. Хантінгтон виділяє такі основні цивілізації: китайську, японську, індійську, ісламську, західну, православну, африканську, латиноамериканську, буддистську. На його думку, особливість співіснування сучасних цивілізацій полягає у зменшенні ролі західної і росту впливів інших цивілізацій. Загрозою для інших є претензії до Заходу з боку ісламського світу і Китаю. Основним критерієм поділу цивілізацій є етнічність, в основі якої лежать культурні відмінності.

Найбільш теоретично розробленою є концепція американсько-польського аналітика З. Бжезінського. Крах радянської комуністичної імперії різко порушив цивілізаційне стримування на основі ядерного балансу. У своїй праці "Велика шахівниця" американський аналітик вводить поняття "геостратегічні гравці", під яким розуміє держави, що мають волю і спроможність застосувати за кордоном силу для геополітичних впливів на свою користь. З. Бжезінський виводить також поняття "геополітичні осі", які визначаються вигідним

географічним розташуванням. Політолог виділяє на політичній карті Євроазії п'ять геостратегічних гравців і п'ять геополітичних осей. Основними гравцями є Німеччина, Франція, Росія, Китай та Індія. Україна, Азербайджан, Туреччина, Іран та Південна Корея виступають геополітичними осями, Туреччина та Іран є геостратегічно активними. Україна на євроазійській шахівниці стала геополітичною віссю, тому що сам факт незалежності допомагає трансформувати Росію, яка без України не може бути імперією. Лише від України залежить імперський статус Росії. Україна, на думку З. Бжезінського, має шанс стати членом НАТО і Євросоюзу тільки за умови здійснення внутрішніх реформ і набуття статусу держави Центральної Європи.

§2. Українська геополітика має суттєве політологічне напруження. Основною проблемою осмислення геополітики стала дилема "Схід - Захід" як основний вектор напруженості. Про це свідчать такі яскраві зразки української думки, як "Історія русів", "Історія Малоросії" М. Маркевича, "Де русские народности" М. Костомарова, "Історія України-Руси" М. Грушевського, "Листи до братів-хліборобів" В. Липинського, твори М. Драгоманова, І. Франка та ін. Усвідомлення української само ідентичності відбувалося значною мірою у контексті "Схід - Захід", "Православна Русь - католицька Європа".

Проблеми геополітики значно змінювалися на всіх етапах українського державницького існування. Основною "віссю" геополітики князів Київської Русі був напрям "північ - південь", яку М. Грушевський називав "чорноморською орієнтацією". Київські князі намагалися розбудувати державу "від моря до моря", яка б була частиною греко-візантійського та західного світу. Разом з тим, уже в ті часи Київська держава започаткувала декілька векторів розвитку. Геополітичні устремління Галицько-Волинської держави були переважно західні, князі якої бачили можливість збереження держави за підтримки західних сусідів, але чимало зусиль змушені були тратити на оборону від східних завойовників. Визнанням Галицько-Волинської держави було одержання у 1253 р. князем Данилом Романовичем королівської корони від Папи Римського. Геополітика козацько-гетьманської держави зробила величезний вплив на зовнішню політику багатьох тодішніх держав. Звільнившись героїчною виснажливою боротьбою від Речі Посполитої, Україна погіршила своє геополітичне становище і змушена шукати захисту в московських царів, що призвело в кінці XVIII ст. до втрати незалежності. Багато століть український народ не мав своєї геополітики і змушений виживати під боком сильнішої російської еліти. Цей період М. Грушевський оцінював так: "Україна XIX ст. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ". У роки української революції 1917-1920 рр. Україна не змогла утримати суверенітет і аж до 1991 р. перебувала у складі радянської тоталітарної імперії. Вимушеним вектором майже на століття став промосковський.

Розпад Радянського Союзу й поява незалежної України змінили **геополітичний простір** Європи. Україна стала однією з потужних осей світової геополітики. Геостратегія незалежної України визначається взаємодією і перехрещенням євроазійської, євроатлантичної і чорноморської (південно-східної) парадигм. Незалежна Україна, розташована на перетині найпотужніших центрів світової геополітики, знаходиться у пошуках свого місця у світі, визначення власних національних геополітичних інтересів і зовнішньополітичних пріоритетів.

Тема 14. Політична конфліктологія.

§1. Політичний конфлікт (лат. conflictus - зіткнення) - зіткнення протилежних поглядів, інтересів, позицій. Політичний конфлікт - протистояння різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх намаганні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані з владою і впливом на неї. Політичний конфлікт - це різновидність конкурентної боротьби за розподіл ресурсів, цінностей, статусу. Конфлікт - одна із форм взаємовідносин у політичній системі, її стосунків з іншими суб'єктами політики.

Виділяють **два основні види** об'єктивно існуючих протиріч суспільства. З одного боку, конфлікти, породжені соціально-економічними та побутовими потребами, з іншого - зумовлені відношенням до влади та її політики. В основі кожного конфлікту лежить протиріччя, але воно не завжди переростає в конфлікт. Найчастіше до конфлікту призводить неможливість задоволення базових потреб (їжа, власність, житло, одяг, суспільні ресурси). Конфлікти дають сигнал суспільству і владі про наявні розбіжності, незбіг позицій, стимулюють дії, які сприяють подоланню збудження в політичному житті.

Конфлікт **по-різному оцінюється** відомими дослідниками. Так, Р. Дарендорф трактує конфлікт як невідповідність між правами соціальних груп на доступ до соціальних благ і можливостями реалізувати ці права. Л. Козер вважає конфлікт як боротьбу за цінності й право на певний статус, володіння могутністю, ресурсами. К. Болдуінг констатує, що конфлікт є такою ситуацією, у якій сторони доводять до відома неузгодженість своїх потенціальних позицій або станів.

У політичній науці є **багато підходів до вивчення конфліктів**. Для класового підходу (К. Маркс і Г. Маркузе) головне, яку роль відігравала класова боротьба на різних етапах історії. У психологічному підході (Т. Адорно, З. Фрейд) робиться акцент на психофізіологічних характеристиках учасників конфлікту. Прибічники соціобіологічного напрямку (С. Вільсон, А. Гелен) дотримуються теорії природного відбору і природної агресивності людини. При функціональному підході (Т. Парсонс) конфлікт трактується як дисфункціональний процес у суспільстві. Представники діалектичного підходу (Г. Зіммель, Р. Дарендорф) пояснюють конфлікт як поширене соціальне явище, що є позитивним для соціальних систем.

У середині ХХ ст. вивчення політичних конфліктів виділилося в окремий напрям - конфліктологію. Широку популярність отримали концепції "загальної теорії конфлікту" (К. Болдуінг, США), "позитивно-функціонального конфлікту" (Л. Козер, США), "теорії принципів переговорів" (Р. Даль, А. Рапопорт, США), "конфліктної моделі суспільства" (Р. Даренфорд, Німеччина).

К. Болдуінг вважає, що конфлікт не можна відділити від суспільного життя. Конфлікти є специфічним видом соціального впливу, де сторони усвідомлюють своє протистояння і виявляють своє ставлення до нього. Вони свідомо організовуються, визначається стратегія і тактика боротьби. Але їх можна і потрібно долати. Сутність концепції "позитивно-функціонального конфлікту" Л. Козера в тому, що вона визнає соціальну нерівність у суспільстві, яка викликає напруження між групами та індивідами. Політичний конфлікт Л. Козер зводив "до того, що є, і тим, що мало б бути відповідно до почуттів відомих груп і лідерів". За концепцією "конфліктної моделі суспільства" Р. Дарендорфа суспільство постійно піддається змінам. Конфлікт існує всюди, і його потрібно розв'язувати, інакше він перетвориться у злоякісну пухлину. Він запропонував технологію регулювання конфліктів як офіційне їх визнання і відкрите врегулювання за допомогою владних можливостей. Позитивна роль конфліктів, згідно з Р. Дарендорфом, особливо відчутна в сучасну епоху, оскільки непримиренні конфлікти належать до політичного контексту ХХІ ст.

§2. Політична наука всебічно підійшла до типології конфліктів. Конфлікти класифікуються:

- за характером протиріч: антагоністичні й неантагоністичні, внутрішні й зовнішні;
- за сферами прояву: економічні, духовні, зовнішньополітичні тощо;
- за часом протікання: затяжні, середньотермінові, швидкоплинні;
- за рівнем відкритості: відкриті й латентні (приховані);
- за масштабами дії: локальні, регіональні, національні, глобальні, планетарні;
- за формами прояву: мирні, немирні, військові, дипломатичні;
- за кількістю учасників: двосторонні й багатосуб'єктні;
- за характером регулювання: системні, позасистемні, інституалізовані та неінституалізовані;
- за наслідками: позитивні й негативні, конструктивні й деструктивні;
- за внутрішнім характером: ендогенні й екзогенні;
- за джерелами: конфлікт цінностей, інтересів, ідентифікації, ідеологій.

На думку українських авторів (О. Валецький, А. Ішмуратов), конфлікт необхідно типологізувати за двома макрополітичними вимірами: а) між соціально-політичними групами, які мають владу, й тими групами, які позбавлені влади; б) всередині соціальних і політичних груп, які мають владу, але прагнуть ще більшого впливу

Виділяють таку типологію:

- за характером конфліктної поведінки: як самоціль і як стратегія досягнення політичних цілей;
- за ознаками участі політичних суб'єктів: "громадянин" - "влада", "ліві" - "праві";
- за характером протікання конфлікту: гостра сутичка, військове зіткнення, дебати в парламенті, політична гра.

Американські політологи К. Болдуїн та А. Рапопорт пропонують цікаву **типологію** соціально-політичних конфліктів:

- дійсні конфлікти (які реально відбуваються в політичній сфері);
- приховані (латентні) конфлікти (які непомітні);
- фальшиві конфлікти (ті, що не мають об'єктивної основи);
- випадкові (які виникли із перехідних, другорядних обставин);
- заміщальні (які відображають прояв прихованих конфліктів, що не виходять на відкриту політичну арену).

§3. Джерела політичних конфліктів переважно вбачають у соціальних чи позасоціальних факторах. Однак основна увага надається соціальним факторам. Серед них виділяють три основні причини, які лежать в основі політичної конфронтації. Перша - це різні форми суспільних відносин, які визначають розбіжність статусів суб'єктів політики, інтересів і потреб у владі, нестачу ресурсів. Друге джерело політичних конфліктів вбачають у розходженнях груп і об'єднань у базових цінностях і політичних ідеалах. Третім джерелом політичних конфліктів вважають різні процеси ідентифікації громадян, їх приналежності до етнічних, релігійних та інших об'єднань. Такі конфлікти характерні перш за все для нестабільних, перехідних суспільств, у тому числі й України. Останнім часом усе більше політологів обстоюють концепцію переваги людських потреб у політичних конфліктах.

Українські теоретики посилено розробляють теорію етнополітичних конфліктів, що важливо для багатоетнічного українського суспільства. Зокрема, Ю. Римаренко виділяє **три типи** міжнаціональних конфліктів:

- 1) етноконфлікти психологічних стереотипів, які виникають між лідерами, що формують відповідні гасла досягнення певних цілей і привілеїв;
- 2) етноконфлікт ідеологічних доктрин, визначальною рисою якого є консолідація етноконфліктної спільноти навколо якоїсь ідеї;
- 3) етноконфлікт політичних інститутів (часто в етноконфліктах політичні інститути (партії, рухи, об'єднання) виступають безпосередніми учасниками).

Найпоширенішим є конфлікт ідентичності, коли суб'єкт політики ототожнює себе

не з суспільством (державою), а з етнічною спільністю. Міжетнічні конфлікти найбільш руйнівні, вони завдають великих матеріальних і людських втрат. Протистояти міжетнічним політичним конфліктам може лише політика переваги загальнолюдських цінностей.

Особливим типом виступають військово-політичні конфлікти. Д. Даллес один із різновидів конфліктів сформулював як "балансування на грані війни". Р. Лебоу обґрунтовує тип конфлікту "виправдання ворожості", який характерний провокаційною діяльністю проти потенційного противника, висуненням заздалегідь неприйнятних вимог.

Більшість політологів поділяють багаторівневі моделі розвитку конфліктів. Зокрема, Е. Москаленко виділяє такі стадії визрівання і розвитку конфліктів:

- 1) гармонія відносин між державами, коли немає суперечностей;
- 2) міцний мир передбачає високий рівень співробітництва водночас з усвідомленням конфліктних інтересів;
- 3) стабільний (холодний) мир (1 стадія конфлікту) - відносини обмеженого спілкування в рамках загального порядку;
- 4) нестабільний мир (холодна війна) (2 стадія конфлікту) - з'являється напруженість і підозри між сторонами;
- 5) криза (3 стадія конфлікту) - рівень конфлікту з конфронтацією між мобілізованими збройними силами;
- 6) війна (4 стадія конфлікту) - відкрита боротьба збройних сил;
- 7) постконфліктна криза (5 стадія конфлікту) - припинення військових дій, перемир'я;
- 8) постконфліктний нестабільний мир (6 стадія конфлікту);
- 9) стабільний мир чи перемир'я (7 стадія конфлікту) - відновлення співробітництва між групами.

Політична наука чітко виділяє **"сторони конфліктної ситуації"**.

"Учасник" - особистість, група, інституція, які не обов'язково усвідомлюють цілі конфлікту.

"Суб'єкт" - лідер, група, організація, які можуть створити конфліктну ситуацію. Вони мають усвідомлені інтереси й можуть впливати на інших.

"Посередник" - третейський суддя (особа, організація, держава). Основна вимога - його мають поважати всі учасники конфлікту.

Для розв'язання конфлікту, за переконанням фахівців, необхідно: а) локалізувати конфлікт, не допустити долучення до нього нових учасників і факторів; б) позбавитися спрощення проблеми, яка стала причиною конфлікту; в) не втрачати часу на роздуми щодо припинення конфлікту; г) використовувати наявний досвід врегулювання подібних конфліктів; г) вести лінію на якнайшвидше досягнення консенсусу, який є найефективнішим методом розв'язання проблеми.

§4. Політична наука напрацювала деталізовані **теорії розв'язання** політичних конфліктів. Американські політологи Р. Фішер та У. Юрі обґрунтували теорію "переговорів по суті". В її основі особлива увага до чотирьох основних пунктів: люди, інтереси, варіанти, критерії. Важливо вирішувати конфліктну проблему з урахуванням таких категорій, як сприйняття, емоції, спілкування.

Політична наука пропонує такі методи розв'язання політичних конфліктів:

- метод "уникнення конфлікту", шляхом тимчасового зникнення з політичної арени, уникнення зустрічей з конфліктуючою стороною";
- метод підміни конфлікту (переміщення його в іншу площину);
- метод часткової конфронтації;
- метод пристосування;
- метод відкладення конфлікту;
- метод примирення;
- метод переговорів;

- метод третейського розбору або арбітражу;
- альтернативний метод.

Тема 15. Політична ідеологія

§1. При всій неоднозначності та строкатості цілей та інтересів суб'єктів політики, які беруть участь у політичному процесі, дії останніх вирізняються певною логікою.

Політична діяльність завжди конкретно орієнтована, чи то йдеться про голосування на виборах, участь у політичних акціях або про роботу у складі представницьких чи виконавчих органів влади.

Що ж забезпечує інтеграцію різнорідних і різновекторних, часом діаметрально протилежних інтересів соціальних груп?

Науковці переконані — це відбувається завдяки політичним ідеологіям, що здатні сприяти досягненню консенсусу та просуванню суспільства шляхом прогресу.

Термін "ідеологія" (від грецьк. *idea* — поняття і *logos* — наука, значення) запровадив французький дослідник А. Дестют де Трасі (1754-1836), який розумів під нею вчення про ідеї або систему ідеологічних уявлень про світ.

У ті часи "наука про ідеї" означала дослідження орієнтацій певних соціальних груп у конкретно-історичних умовах.

Епоха Просвітництва, що породила ідеології, відкрила їх могутній мобілізаційний потенціал, підготувавши й забезпечивши буржуазні революції.

Згодом поняття "ідеологія" — твердження щодо цінності й фактів, актуальних для певного суб'єкта політики (соціальної групи, партії, індивіда), — набуло соціальної ваги, протиставивши себе релігійній вірі. Що далі, то більше це поняття пов'язувалося з мобілізацією політичної поведінки людей.

І в сучасному розумінні можна стверджувати, що політичні ідеології становлять світосприймальну основу політики, оскільки постають у формі раціонально-ціннісної мотивації політичної поведінки.

Зауважимо, що популярність використання терміна "ідеологія" мала злетити й падіння.

На перших етапах розвитку ідеології були створені для відображення та захисту інтересів певних соціальних груп і класів, що претендували на владу або захищали привілеї правлячої еліти, яка взяла на озброєння маніпулювання масовою свідомістю.

Згодом, коли рівень інформованості населення значно підвищився, потреби в ідеологіях начебто зменшилися.

У середині ХХ ст. чимало фахівців почали пророкувати "кінець ідеології" (Д. Белл).

Політичні ідеології, як зазначалося, виникли в епоху Просвітництва, що висунула ідею прогресу і можливості створення раціонального суспільного порядку на основі сформульованих людьми цілей.

Задля забезпечення можливості такої цілеспрямованої діяльності людей потрібна була наука про ідеї, яка б відбивала уявлення про ідеальне суспільство. Але оскільки розуміння цього ідеального суспільства було різним, неоднозначність тлумачення природи ідеальних уявлень про світ сприяла появі різних підходів до розшифрування терміна "ідеологія".

Т. Парсонс розглядав його в контексті функціонального підходу (розширювальне тлумачення ідеології), наголошуючи не на природі та специфіці, а на межі функціонування. Він вважав, що ідеологія є системою цінностей конкретного суспільства, що орієнтує соціальну діяльність у певному напрямі.

Марксисти намагалися відокремити ідеологію від інших форм політичної свідомості (директивне тлумачення ідеології), розглядаючи ідеологію як різновид наукового знання, до того ж, звичайно, у контексті претензій певного соціального класу (пролетаріату) на політичну гегемонію.

Відповідно ідеологія в класичному марксизмі розглядалась як система уявлень, що відбиває корінні інтереси класу.

Сучасні марксисты (К. Ленк) тлумачать ідеологію як систему цінностей, що легітимізує заведений у цьому суспільстві порядок панування. Проте це розуміння звужує інтегративні можливості ідеології, оскільки не сприяє діалогу влади й суспільства.

§2. Культурологічне тлумачення ідеології використовували у своїх працях М. Вебер, К. Мангейм, Е. Дюркгейм, які досліджували природу і зміст ідеології як сфери суб'єктивних цінностей, актуалізованих групою чи індивідом і таких, що є мотивами їхньої діяльності.

Наприклад, М. Вебер особливе значення надавав відповідності політичних ідеалів релігійним нормам. Ці норми та цінності, на його думку, є своєрідним культурним кодом, що дає змогу зрозуміти специфіку політичних форм життя в конкретному суспільстві.

Цей самий підхід розвивають сучасні дослідники Е. Шилз, У. Мату та ін., вивчаючи роль ідеологій у соціальному прогресі.

Наприклад, Е. Шилз вважає, що ідеологія як система цінностей виходить на політичну арену під час серйозних суспільних криз. Ідеологія має силу віри, а відтак їй притаманний значний орієнтаційний потенціал. Цей потенціал настільки великий, що може сприяти виходу з кризи.

Напевно, якщо згадати, як змінювали одна одну найвпливовіші ідеології — лібералізм, соціалізм, комунізм, націонал-соціалізм, фашизм, що пропонували актуальні для конкретних суспільств у певних історичних умовах ідеологічні альтернативи.

Отже, кожна нова ідеологія з'являлася як наслідок невідповідності між зростаючими потребами певних соціальних груп і існуючими цінностями й нормами, що регулювали в той час суспільні відносини.

Роль ідеологій у суспільному житті визначається їх **функціями**:

- орієнтаційною — спрямовує людську діяльність;
- мобілізаційною — пропонуючи нові ідеали, мобілізує суспільство на їх реалізацію;
- інтегративною — пов'язана з узгодженням інтересів на загальному рівні;
- амортизаційною — сприяє послабленню соціального напруження;
- соціально-представницькою — відбиває й захищає інтереси певних соціальних груп населення;
- пропагандистською — створює позитивний імідж політичній лінії певної держави, нації, класу.

Як зазначалося, ідеології почали зароджуватися в XIV ст. в епоху Відродження, коли виникла перша суспільна криза. Розвиток суспільного розподілу праці та пов'язаний з ним процес становлення особистості та зародження основ громадянського суспільства сприяли вивільненню політичної та культурної систем від залежності релігійного світосприйняття.

Політичний рух	Визначення	Гасла
Націонал-соціалізм, Фашизм	Національно-авторитарний соціалізм	Справедливість, порядок, держава
Комунізм	Інтернаціонально-авторитарний соціалізм	Справедливість, порядок, співтовариство
Християнський Соціалізм	Національно-анархістський соціалізм	Справедливість, свобода, батьківщина
Соціальна демократія	Інтернаціонально-анархістський соціалізм	Справедливість, свобода, солідарність
Конституційний монархізм	Національно-авторитарний лібералізм	Власність, законність, держава
Конституційна демократія	Інтернаціонально-авторитарний лібералізм	Власність, законність, партнерство
Християнська демократія	Національно-анархістський Лібералізм	Власність, свобода, батьківщина
Ліберальна демократія		Власність, свобода, партнерство
Анархізм		

Тема 16. Держава та громадянське суспільство.

§1. Держава як форма організації суспільства

Найважливішим компонентом будь-якої політичної системи є **держава**, під якою розуміють основне знаряддя або спосіб організації публічної політичної влади у суспільстві.

Держава є похідною від громадянського суспільства, його соціально-економічних, політичних і психологічних відносин. Вона має забезпечувати реалізацію законів, гарантувати функціонування суспільних процесів, що саморегуються, права і свободи громадян та їх об'єднань.

Узагалі термін "держава" можна тлумачити згідно з **трьома поглядами**.

У буденній свідомості під нею розуміють організацію великої суспільної групи й використовують як синонім понять "країна", "народ", "батьківщина".

Кваліфікують її і як відносини політичної влади або сукупність зв'язків між громадянами та органами держави, з одного боку, і між ними й політичними партіями та суспільними організаціями — з другого.

У вузькому розумінні держава ідентифікується з адміністративно-розпорядчими органами та системою правових норм, які визначають їх функціонування.

Основними ознаками держави є наявність державного апарату, права, своєї території, населення та суверенітету.

Державний апарат — це особлива система органів і установ, котрі здійснюють функції державної влади (управління, регулювання й контролю), які по суті є спеціалізованими органами насильства, що використовуються згідно із законодавством цієї держави.

Сучасні держави, як правило, мають п'ять основних елементів організаційної структури державного апарату.

Представницькі органи (парламент, органи місцевого самоуправління та самоврядування).

Виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд та його регіональні органи).

Судові органи.

Прокуратура.

Органи державного контролю.

Законодавча, виконавча та судова гілки влади мають доповнювати й контролювати одна одну і не перебирати на себе не властиві їй обсяги компетенції. Крім того, слід зазначити, що органи прокуратури й державного контролю часто входять до системи виконавчої влади, а формуються за участю представницької гілки влади.

Право

Держава функціонує в межах встановленого нею правопорядку, який відбиває основні цілі й принципи державного устрою. Отже, право має політичний вимір, що є не лише технікою діяльності держави та регулювання відносин співіснування громадян у суспільній сфері. Воно закріплює систему санкціонованих державою нормативних регуляторів суспільного життя, якій повинні підкорятися всі суб'єкти та об'єкти політики.

У буденній свідомості право часто ототожнюється з різними юридичними нормативними актами. Однак останні є лише формою реалізації права, що може вважатися такою лише за існування демократичної правової організації держави та її органів.

Така організація передбачає вільне волевиявлення громадян на виборах, референдумах, уснародних опитуваннях, через функціонування представницьких органів влади. Воля народу, узгоджена в межах демократичних процедур, завдяки реалізації свободи особистості, держави та суспільства загалом і є правом.

Основним засадничим принципом права є принцип загальної рівності, тобто спільний і однаковий ступінь свободи для держави та її органів, суспільних груп і окремих

особистостей.

У суспільному житті право постає у формі законів та інших нормативних актів (постанов, розпоряджень, указів, інструкцій).

Територія

Держава існує на певній території, на яку поширюється її юрисдикція, а влада й закони мають характер обов'язкових для виконання всіма громадянами та інституціями. Отже, територіальна ознака є невід'ємним атрибутом держави. Її територію визначають кордони окремих країн, що встановлюються на основі дво- і багатосторонніх договорів.

Населення

Держава охоплює своїм впливом усіх людей, які перебувають на її території (включаючи й осіб без громадянства та громадян інших держав). Жодна особистість не може існувати за межами держави і не підкорятися їй, оскільки приналежність до держави є суспільною необхідністю й регулюється державним правом.

Суверенітет

Суверенітет держави означає, що найвищу та необмежену владу стосовно внутрішніх суб'єктів має держава. Цей суверенітет мусять поважати інші держави. Він є формально-правовою конструкцією, оскільки слід урахувати міжнародні та внутрішні зв'язки, що можуть обмежувати державну владу.

Отже, суверенітет будь-якої держави обмежують міжнародні, економічні, політичні, військові та інші види залежності, і на це треба зважати, аналізуючи проблеми державотворення та співіснування держав.

Форми активності держави щодо суспільства, інших держав характеризуються **функціями** держави, що поділяються на внутрішні та зовнішні.

§2. Поняття, ознаки і функції держави

До **внутрішніх** функцій держави належать такі:

Економічна функція, в якій держава виступає як підприємець, плановик і координатор господарської діяльності та економічних процесів.

У різних суспільствах ця функція може виглядати по-різному. Наприклад, у капіталістичних суспільствах держава переважно є координатором підприємницької діяльності, плануючи діяльність лише ключових для неї галузей — космічної, атомної, енергетичної, транспортної, військово-промислової, науково-технічної.

Країни соціалізму й такі, що розвиваються, мають набагато більший державний сектор економіки. Це, звичайно, потребує зовсім інших управлінських рішень і дій. Хоч є чимало прикладів, коли і в капіталістичних країнах досить велика кількість підприємств перебуває в державній власності.

Культурно-виховна функція полягає у підтримці державою соціальних інститутів, які діють у цій сфері суспільного життя (освіта, наука та технології, культура, спорт, пропаганда тощо).

Соціальна функція, в якій держава є організатором системи охорони здоров'я, опікування, соціального забезпечення непрацездатного населення (пенсіонерів, інвалідів, неповнолітніх, малозабезпечених), безробітних та ін.

Функція підтримки порядку, реалізація якої має два аспекти:

гарантування елементарного громадського порядку (правосуддя, боротьби зі злочинністю, утримання правоохоронних органів, в'язниць);

захист суспільного устрою від політичної дестабілізації та деструкції.

Якщо перший аспект реалізується приблизно однаково в усіх суспільствах, то правоохоронно-політична функція відрізняється від соціально-політичних характеристик держави (правова, демократична, тоталітарна, авторитарна, диктаторська і т. ін.).

У демократичних державах її органи (поліція, прокуратура, спецслужби) діють у більш-менш окреслених правових межах. А за умов, скажімо, тоталітарних режимів ця функція держави є гіпертрофованою і реалізується з грубими порушеннями прав людини, суспільних груп і т. ін.

Зовнішні функції держави з погляду реалізації її політичних цілей та інтересів у структурі міжнародної діяльності розглядають через призму трьох видів державних інтересів.

Екзистенціональних інтересів, під якими розуміють цілісність, безпеку, виживання, розвиток, пристосування до нових умов, перспективу розвитку ситуації, взаємини суб'єктів міжнародних відносин, їх систему і т. ін.

Інтересів співіснування, які розглядають з урахуванням автономності, суверенності, участі, співпраці, взаємовигоди, позицій, ролі цієї держави та інших суб'єктів міжнародних відносин.

Функціональних інтересів, які досліджують з погляду ефективності, інформування, регулювання, надійності функціонування державних інститутів, інновацій і т. ін.

Проте є й інші критерії класифікації функцій держави, за яких останні розглядають не з погляду реалізації цілей та інтересів (внутрішніх чи зовнішніх), а з позицій характеру реалізованих цілей. Такий підхід, ураховуючи тенденції до міжнародної економічної, політичної, екологічної, епідеміологічної залежності, не потребує поділу функцій держави на внутрішні та зовнішні.

Форми державного правління та устрою

Під формою державного правління розуміють організацію верховної державної влади, її структуру, правовий (конституційний) статус, співвідношення між вищими органами державної влади, організацію та механізми їх діяльності.

Основними сучасними формами правління є парламентська та президентська республіки і конституційна монархія.

В історичному плані, наприклад марксистська доктрина, виходячи із суспільно-економічного базису, виокремлює форми державного правління: рабовласницьку, феодальну, буржуазну, соціалістичну.

Розрізняють також азійську, тоталітарну, диктаторську та інші форми правління.

Парламентська республіка виникла й оформилася у Франції в 70-ті роки XIX ст., а надалі прижилася в інших країнах, де було скинуто монархію. Концептуально вона будується на принципі рівноваги законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Головою парламентської республіки, як правило, є обраний парламентом президент, функції якого є суто представницькими.

Реальну владу в такій державі має уряд, який формується двопалатним парламентом. Перед парламентом уряд несе політичну відповідальність (звітує і т. ін.).

Найхарактернішими прикладами парламентської республіки є моделі державного правління Німеччини, Італії, Швейцарії, Фінляндії, Індії.

Президентська республіка також будується на принципі розподілу влади, однак на чолі її стоїть всенародно (прямо або опосередковано через колегію виборців) обраний президент.

Президент, наприклад у США, має повноваження глави держави й водночас глави уряду, який призначається ним особисто і невідповідний парламенту. А парламент, наділений усією повнотою законодавчої влади та певними контрольними функціями, не залежить від президента, який не має права на розпуск парламенту.

Водночас президент може накласти вето, тобто заблокувати прийняття парламентом небажаного (з його погляду) закону. Після цього, як передбачає законодавство багатьох президентських республік, парламент має або скоригувати цей варіант закону, або підтвердити його конституційною більшістю (2/3 усього складу парламенту).

Значні конституційні повноваження як глави держави й глави уряду зумовлені тим, що він обирається загальним голосуванням усім населенням, а відтак має широку соціальну базу підтримки.

Президент невідповідний парламенту, однак за наявності порушень ним конституції згідно зі спеціальною процедурою (імпичментом) він може бути усунений з посади й притягнений до кримінальної відповідальності.

Президентська республіка вперше була встановлена у США, де діє й донині. Така сама форма устрою використовується тепер у Франції, Польщі, Росії, Казахстані, Узбекистані, Туркменістані, більшості країн Латинської Америки, в Україні.

Парламентська й президентська республіки є спорідненими формами правління. Нині увиразнюється тенденція їх взаємозближення.

Конституційна **монархія** в сучасному вигляді існує як парламентська монархія, де пост глави держави (короля, імператора, великого герцога) передається за принципом успадкування. Законодавча влада при цьому належить, як правило, двопалатному парламенту, а виконавча — уряду, який формується останнім.

Монарх є символічною постаттю, яка об'єднує націю переважно на рівні національної, державної свідомості та усталених політичних традицій країни.

Подібні форми правління характерні для Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Швеції, Японії.

Зауважимо, що у східних країнах (Бахрейн, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко та ін.) реальна влада належить саме монархам — королям, емірам, шейхам, султанам і т. ін. Роль парламентів у них є незначною, переважно символічною. А, скажімо, у Саудівській Аравії взагалі панує абсолютна монархія.

Форма державного устрою складається з адміністративно-територіального устрою та механізмів відносин між державою та її складовими, центральними та місцевими органами влади. Існують унітарна, федеративна (таких більшість) і конфедеративна (зустрічається рідко) форми державного устрою.

Унітарна форма характеризується наявністю для всієї країни єдиних вищих органів влади й управління та поділу на адміністративно-територіальні одиниці (області, комуни, округи). Така побудова характерна, наприклад, для Польщі, Угорщини, Франції, Чехії.

Федеративна форма є наслідком добровільного об'єднання державних одиниць, які мають високий рівень політико-правової самостійності, власний адміністративно-територіальний поділ і т. ін.

Говорити про федерацію можна тоді, коли кілька державних утворень мають спільні територію, армію, податкову й митну системи, союзні конституцію (поряд з конституціями суб'єктів федерації), уряд, законодавство й суд, громадянство (поряд з громадянством суб'єктів).

Отже, федерація, яка створюється переважно в багатонаціональних країнах, має спільні для всіх суб'єктів федерації вищі органи влади та управління за одночасного збереження вищих органів влади й управління суб'єктів федерації. Ця форма державного устрою використовується в Австралії (6 суб'єктів федерації), Австрії (10), Аргентині (23), Бельгії (3), Бразилії (26), Венесуелі (20), Індії (25), Канаді (13), Малайзії (7), Мексиці (31), Нігерії (21), Німеччині (18), Об'єднаних Арабських Еміратах (11), Пакистані (4), США (49), Швейцарії (22).

Конфедеративний союз держав створюється як тимчасове утворення для вирішення конкретних завдань. Свого часу таку форму об'єднання використали Єгипет і Сирія, які нетривалий час співіснували у вигляді Об'єднаної Арабської Республіки (1958-1961), а також Сенегал і Гамбія — у вигляді Сенегамбії (1982-1989). Є ще приклад Швейцарської конфедерації, яка за 500 років своєї історії практично перетворилася на федеративну державу.

Однією з найважливіших характеристик сучасності є система правління, або політичний режим, під якою розуміють сукупність методів діяльності державних органів, політичних свобод і прав громадян, що визначають відносини суспільства, держави та особистості.

Виокремлюють демократичну й тоталітарну (авторитарну) системи правління.

Демократична система правління базується на регулярних, вільних і справедливих виборах, повазі особистості й верховенстві закону, гарантіях свободи й рівності можливостей для кожного громадянина. За такої системи влада підзвітна виборцям і

зобов'язана виконувати норми законів.

Для тоталітарної системи правління характерне спирання політико-владних структур на пряме насильство (або загрозу його застосування). Такий політичний режим повністю ідеологічно й соціально-політично панує над особистістю, пригнічує її. Для нього характерна абсолютна влада правлячої еліти. Остання, як правило, висуває зі своїх рядів авторитарну особистість, здатну виконувати соціальні настанови своєї спільноти.

Правова соціальна держава

Для того щоб створити уявлення про вже напрацьовані людством моделі побудови держави, розглянемо основні принципи правової держави демократичного режиму, які можуть стати в пригоді у процесі державотворення.

Основна проблема концепції правової держави полягає у співвідношенні держави та права: що має переважати — право над діяльністю законодавця (парламенту та інших державних органів) чи супервлада парламенту?

У першому випадку розуміють встановлення міри свободи й відповідальності державних органів та особистості залежно від волі громадян (права), у другому — відповідно до рішень власне парламенту. Однак останній шлях призводить до заміни права законом, абсолютизації волі законодавця. У такий спосіб можна оголосити правовою будь-яку державу, де діє принцип формальної ієрархії юридичних норм (конституція — закони — підзаконні акти).

Світова політологічна думка виокремлює такі принципи правової держави:

- загальність правління правових законів;
- розподіл влади;
- пріоритет прав і свобод людини;
- юридична взаємовідповідальність держави та особистості.

Загальність правління правових законів полягає в тому, що і громадянин, і держава (законодавчі, виконавчі та судові органи) керуються у своїй діяльності виключно законом. Тільки законодавчий орган може їх ухвалювати, змінювати або скасовувати (знову-таки згідно з відповідними законодавчими процедурами).

Основою всього життя є правління Конституції країни.

На відміну від громадян, які повинні діяти за принципом: дозволено все, що не заборонено законом, державним органам, які пов'язані з адміністративним управлінням, заборонено все, що не дозволено законом.

У правовій державі правлять не окремі особи, а закони, що є основними регуляторами суспільного життя. Порушення законів має каратися знову-таки в межах законів.

Розподіл влади передбачає оптимальне співвідношення компетенцій між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, узгодження суперечностей між ними, а також між особистістю, державою й суспільством.

Обрана демократичним шляхом законодавча влада реалізує народний суверенітет, формулює норми суспільного й державного життя, що є обов'язковими для виконання всіма громадянами та суспільними інститутами.

Своєрідний правовий контроль у державі здійснює Конституційний суд, а виконавча влада реалізує закони, ухвалені парламентом, формується ним і звітує перед ним.

Якщо вища посадова особа держави (президент) обрана безпосередньо населенням, вона в межах законодавства також підзвітна парламенту. Проте й сама вона має юридичні важелі впливу на законодавчий орган. Наприклад, може розпустити парламент і призначити згідно з конституційними нормами дострокові, позачергові вибори.

Судова влада є арбітром і покликана вирішувати спірні питання між законодавчою та виконавчою гілками влади, а також між ними й громадянами. Вона має бути незалежною й діяти виключно на основі чинних у державі законів.

Пріоритет прав і свобод людини означає гарантію законодавчого забезпечення прав людини та її основних свобод, їх захист виконавчою владою.

Згідно з Паризькою хартією для нової Європи кожна людина має право на свободу

думки, совісті, поглядів, переконань, релігії, зборів, пересувань і т. ін. Кожен має право брати участь у вільних і справедливих виборах, володіти власністю, працювати і т. ін. Ніхто не повинен затримуватися правоохоронними та іншими органами без юридичних підстав, надання захисту, справедливого судового розгляду в разі офіційно висунутих йому звинувачень і т. ін.

Під юридичною взаємовідповідальністю держави та особистості розуміють одночасне забезпечення виконання прав і свобод громадян з відповідальністю останніх перед державою й суспільством.

Основними методами забезпечення відповідальної поведінки громадян є стимулювання, переконання, підвищення рівня правової та політичної культури.

Водночас правова держава має застосовувати згідно із законодавством певні санкції за невиконання загальноприйнятих юридичних норм поведінки.

Формами відповідальності держави перед особистістю є звіти виконавчих органів перед законодавчими, достовірні інформація для громадян (за винятком тієї, що становить державну таємницю), судові оскарження дій посадових осіб за ущемлення прав громадян і т. ін.

Звичайно, кожна держава має певні відмінності у внутрішній побудові, однак загальні принципи у тій чи іншій модифікації людство вже сформулювало, і це є надбанням загальносвітової політологічної та правової думки.

Політичний аспект проблеми правової держави полягає в тому, що її формування є кордоном, який розділяє перехід від тоталітаризму до демократії.

Є й суто правовий аспект цієї проблеми. Він полягає в тому, що держава як джерело формування права на певному етапі суспільного прогресу й сама потрапляє під "п'яту" права та стає правовим явищем.

Проте правова держава не є вінцем суспільного розвитку. Найрозвиненіший ступінь суспільства — не просто правова держава, а правове соціальне суспільство, в якому встановлюється безумовне верховенство права, абсолютне й непорушне панування його принципів і цінностей. У такому суспільстві окрім досягнення правосуддя статусу вищої влади в державі та утвердження культури права значно розширюються права людини, які набувають безпосередньо юридичного та соціального значення.

Підсумовуючи, зазначимо такі засадничі принципи правової держави:

- громадяни можуть робити все, що не заборонено законом;
- держава може робити лише те, що визначено законом;
- правосуддя має бути незалежним і ґрунтуватися на презумпції невинності.

Але недостатньо досліджувати лише правові норми регуляції суспільного життя. Інтереси розбудови розвиненого громадянського суспільства потребують урахування соціальних регуляторів. Це дає підстави говорити не лише про правову, а й про соціальну державу, основними принципами якої є такі:

забезпечення гідних умов для життя людини;

соціальна, екологічна, морально-психологічна відповідальність власника, держави за наслідки своєї діяльності.

Отже, проблема державотворення є ключовою під час розбудови системи управління суспільством і соціальними процесами, що відбуваються в ньому. І за оптимального вибору моделі з урахуванням політичної, правової, психологічної культури (про що поговоримо пізніше) можна побудувати суспільство без соціальних катаклізмів і катастроф, забезпечити його еволюційний розвиток.

§3. Поняття, ознаки і функції громадянського суспільства

Поняття "громадянське суспільство" своїм корінням зобов'язане ідеї "полісу" Арістотеля, "societas civilis" (громадянське суспільство) Цицерона та природному праву.

Проте слід пам'ятати, що мислителі того часу по суті розуміли під поняттям громадянського суспільства політичну державу, яка поєднувала найважливіші сфери суспільства: сім'ю, релігію, освіту, культуру, мистецтво тощо. Ці сфери були тісно

пов'язані з державою, з якою вони становили єдине ціле.

Інакше кажучи, в античності, а особливо за феодалізму, усі найважливіші інститути суспільного життя — власність, сім'я, стани, корпорації — набули статусу елементів державного життя.

Такий підхід залишався незмінним аж до XVIII ст. Навіть відомі мислителі Нового часу Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, І. Кант користувалися словами "громадянське суспільство" і "держава" як синонімами.

Водночас перехід від Середньовіччя до Нового часу ознаменувався визріванням громадянського суспільства та відокремленням його від держави. Поступово формувалося переконання в тому, що надмірно розширена держава стримує розвиток особистості та заважає її вільному волевиявленню. Тема протистояння громадянського суспільства й держави найширше висвітлювалася в працях Т. Спенсера, Х. Ходжкіна, Ж. Сійєса й особливо в програмному документі Великої Французької революції — Декларації прав людини і громадянина.

Найрадикальнішу концепцію запропонував Т. Пейн у памфлеті "Права людини". Цей мислитель вважав державу необхідним злом: що воно менше, то краще для суспільства.

Більш помірковано висловлювалися з цього приводу А. де Токвіль, Дж. Мілль та ін., які вважали розмежування між державою і громадянським суспільством постійною характеристикою демократичної соціальної й політичної системи.

Проте існувала й інша течія політичної думки в особі І. Бентама, Ж. Сімонді, П. Пфіцера, ідеї яких набрали закінченої форми у працях Л. фон Штейна і Г. Гегеля. Ці дослідники вважали надмірну свободу громадянського суспільства джерелом інтенсифікації конфліктів і обґрунтовували необхідність жорсткішого державного регулювання й контролю.

Основна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства, безумовно, належить Г. Гегелю, який систематизував суспільно-політичну спадщину французької, англосаксонської й німецької думки. Він вважав, що громадянське суспільство є особливою стадією в діалектичному русі від сім'ї до держави в складному процесі історичної трансформації від Середньовіччя до Нового часу.

За Гегелем, ідеальна держава, визначаючи громадянське суспільство та утримуючи його під своїм контролем (при забезпеченні його свободи), спрямовує його на побудову високорозвиненого суспільства, яке зорганізоване політично.

Особливий підхід до громадянського суспільства був у марксистів. У цій доктрині політична держава віддзеркалює політичний інтерес, а громадянське суспільство — приватний. По суті К. Маркс та його послідовники спростили структуру гегелівської моделі громадянського суспільства до сфери праці, виробництва й обміну. Що ж стосується відносин між державою й громадянським суспільством, то їх марксизм практично не досліджував, бо декларував побудову комуністичного суспільства, де не буде держави. Відтак у царстві свободи немає сенсу говорити про свободу.

За Марксом, у комуністичному суспільстві не буде панування влади як такої. А раз немає влади — немає й потреби у владі народу, себто демократії. Тому й не дивно, що громадянське суспільство як таке в марксистській доктрині не досліджувалося. Це ми бачимо і у В. Леніна, який взагалі не користувався поняттями "правова держава" й "громадянське суспільство". Як наслідок, в умовах так званого реального соціалізму держава практично повністю поглинула громадянське суспільство, що призвело до застою, а потім і краху соціалістичної системи.

Щоправда, і в західному суспільствознавстві цей термін не вживали практично до 70-х років XX ст. По суті, досліджуючи громадянське суспільство, вчені користувалися терміном просто "суспільство".

У сучасному розумінні громадянське суспільство — це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами

держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою.

Інакше кажучи, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. У цьому, власне кажучи, і полягають функції громадянського суспільства.

Узагальнюючи, назовемо ознаки громадянського суспільства:

- відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань;
- вільні відносини між суб'єктами громадянського суспільства;
- цінування громадянських прав вище за державні закони;
- забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму;
- наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;
- саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя;
- багатство соціальних ініціатив;
- збереження відповідних традицій, культури тощо.

У розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації. До останніх належать політичні партії, громадські організації, об'єднання й рухи, конфесії і т. ін., які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства.

Тема 17. Поняття і структура політичного режиму.

§1. Нормою організації й функціонування політичної системи є політичний режим, який визначає конкретні процедури та способи організації установ влади та врядування, стиль ухвалення громадських рішень, відносини між державою та громадянами. По суті це поняття означає, як уряд користується владою, контролює й управляє процесами в суспільстві.

Політичні режими розрізняються за такими критеріями:

- способом формування органів влади;
- співвідношенням між гілками законодавчої, виконавчої й судової влади;
- співвідношенням між центральною й регіональною гілками влади та місцевим самоврядуванням;
- становищем і роллю елементів і структур громадянського суспільства (громадян, їхніх груп, громадських організацій та партій);
- встановленою правовою системою, її особливостями й характером;
- співвідношенням між правовими, соціальними та психічними регуляторами суспільного життя;
- рівнем соціально-економічного розвитку;
- політико-психологічною культурою;
- рівнем політичної стабільності суспільства;
- характером реалізації силових функцій держави та ін.

Інакше кажучи, політичні режими розрізняються на основі аналізу співвідношення та взаємодії держави та громадянського суспільства.

За **типологією** розрізняють демократичні, авторитарні та тоталітарні режими. Різновиди — фашистський, комуністичний, теократичний, ліберально-демократичний та ін.

Порівнюючи політичні режими, застосовують такий критерій, як місце керівника країни, що символізує суверенітет і велич держави. Цей керівник може носити офіційний титул короля або королеви в конституційних монархіях (Швеція, Норвегія, Данія, Великобританія, Іспанія, Нідерланди) або президента в республіках президентській (США, Франція, Росія, Польща, Україна) чи парламентській (Німеччина, Італія, Туреччина, Індія та ін.).

У парламентській республіці президент країни обирається парламентом і залежить від нього, хоча його представницькі повноваження та функції, які не є політично вагомими в контексті реалізації влади, здебільшого не стають предметом гострих суперечок між згаданими суб'єктами політики. Основну владу в парламентській республіці має голова уряду, який може називатися прем'єр-міністром (Великобританія, Туреччина, Індія), канцлером (Німеччина, Австрія), головою ради міністрів (Італія) тощо. Уряд у такому разі формується політичною партією чи партійними коаліціями, які мають більшість у парламенті.

§2. У президентській республіці глава держави обирається всім населенням. Після перемоги на виборах глава держави за власним розсудом формує уряд і апарат президентської адміністрації. Проте ключові посади уряду, як правило, затверджуються парламентом. До таких посад, зазвичай, належать посади прем'єр-міністра, міністрів оборони, внутрішніх і закордонних справ, економіки й фінансів тощо.

Розрізняють два види президентської республіки виходячи з критеріїв внутрішньої структури виконавчої влади. Тут ідеться про відсутність або існування посади прем'єр-міністра у президентській республіці. Наприклад, у США президент є водночас головою уряду, а у Франції, Росії, Україні, Болгарії головою уряду є прем'єр-міністр. Другий тип президентства має певні переваги й недоліки з погляду забезпечення стабільності політичної системи та функціонування різних гілок влади у державі: переваги полягають у тому, що в умовах певної нестабільності президент може змінювати прем'єр-міністра і

уряд, у такий спосіб "випускаючи пару" невдоволення людей розвитком ситуації в країні; недоліки — у тому, що президент і прем'єр-міністр (особливо коли останній має певні політичні амбіції) та апарати адміністрації й уряду об'єктивно змушені конкурувати між собою у боротьбі за владу під впливом груп тиску, а також враховувати можливі наслідки відповідальності за свої дії перед виборцями та парламентом.

Якщо президент сам очолює уряд, така конкуренція всередині виконавчої вертикалі відсутня. Проте в умовах реалізації такого політичного режиму, коли в суспільстві зростає невдоволення й ситуація виходить з-під контролю уряду, президент змушений подавати у відставку, що неминуче призводить до дострокових загальних виборів. А це, зрозуміло, пов'язано з витрачанням значних коштів на проведення виборчої кампанії, неактивністю уряду, який знає, що навряд чи залишиться на робочому місці. Як наслідок, керованість суспільними процесами у цей період значно зменшується.

Але коли суспільство розвивається стабільно, державні інституції та політична система взагалі функціонують більш-менш нормально, однорідна структурованість виконавчої гілки влади, безперечно, сприяє еволюційному, спокійному розвитку ситуації.

Проте зазначені недоліки суто президентського політичного режиму не означають, що він не має змоги враховувати розвиток ситуації й не має власних засобів для того, щоб "випустити пару". Коли існують відповідні політичні традиції й стереотипи громадської думки, президент, не відправляючи прем'єр-міністра у відставку, може враховувати (або робити вигляд, що враховує) вплив громадської думки на дії урядової команди. У цьому разі той самий президент США може відправити у відставку міністрів або відповідальних працівників апарату адміністрації, які піддаються найбільшій критиці громадськістю через пресу, парламентаріїв чи впливових і численних соціальних груп виборців.

Раніше ми вже переконалися, що політичне життя є набагато складнішим за прості, а часом і спрощені форми й моделі політичних режимів. Скажімо, існування чи відсутність того чи іншого суспільного інституту або окремої посади не є загальним критерієм в оцінюванні суб'єктів політики. Саме тому багато політологів говорять про президентсько-парламентські чи парламентсько-президентські політичні режими, в яких керівні виконавчі функції є прерогативою і президента, і уряду, який відповідальний перед парламентом. Згідно з Конституцією України, яку було ухвалено 1996 р., у нашій країні реалізовано президентсько-парламентський політичний режим.

Водночас варто зазначити, що навіть якщо поділ влади й здійснено в межах конституційного поля, це абсолютно не означає, що в подальшому не буде боротьби між гілками влади за розширення своїх владних повноважень. Це нормальний політичний процес, і головне тут, щоб він відбувався у правовому полі, демократично і не супроводжувався загостренням ситуації в суспільстві, загальносистемні цілі якого спрямовані на стабільний та еволюційний розвиток.

§3. Насамкінець повернемося до понять демократичного, авторитарного й тоталітарного режимів.

Раніше йшлося про те, що політичний режим визначається на основі взаємодії держави та громадянського суспільства.

Загалом демократія є певним політичним ідеалом, який виходить з визнання таких концептуальних засад:

- особистої свободи та права громадян на участь у формуванні органів державної влади;
- необхідності контролю за діяльністю влади;
- впливу на ухвалення спільних для всіх рішень на основі загального рівного виборчого права через вибори, референдуми.

Демократичний режим характеризується гармонійним поєднанням правової соціальної держави та розвиненого громадянського суспільства, де реалізовано демократичні принципи.

Авторитарний режим тримається на значному зосередженні влади в руках однієї

особи чи обмеженої групи людей, "звуженні" громадянського суспільства (тобто політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, повноважень демократичних інституцій) і жорсткого примушування до додержання, можливо, непопулярних, але формально легальних вимог (законів). За авторитаризму досить характерним є патерналізм (від лат. *pater* — батько), який виходить з того, що держава, влада має по-батьківськи піклуватися про народ. Як наслідок, вона примушує людей до певних дій "для їхнього ж блага".

Деякі вчені вважають авторитаризм необхідним засобом формування громадянського суспільства під час переходу від тоталітаризму до демократії.

Тоталітарний режим характеризується майже повним поглинанням державою громадянського суспільства, всеохоплюючим контролем і репресивним примушуванням громадян до виконання владної волі. Такий режим намагається контролювати всі сфери суспільного життя адміністративно. Він фактично ліквідує або вихолощує конституційні права та свободи громадян і реалізує домінування однієї політичної партії та ідеології.

У межах тоталітаризму виокремлюють більшовицький, нацистський і фашистський режими.

Отже, зазначимо, що політична система, яка, по суті, складається із сукупності взаємопов'язаних політичних інституцій і політичних відносин, є надзвичайно складною й потребує стабільності та еволюційного розвитку, оскільки різкі зміни руйнують її, розбалансовують діяльність, призводять до значних людських, матеріальних і духовних втрат суспільства.

Тема 18. Політика і армія.

§1. Армія (від франц. *armee* - озброювати) - збройні сили держави або об'єднання, один із найважливіших засобів реалізації політичної влади. Армія - важливий суб'єкт політики, відносно самостійний елемент політичної дії.

Армія як політичний суб'єкт має такі **особливості**:

- окремий інститут політичної системи;
- структурний елемент, який гарантує безпеку суспільства;
- специфічна структура озброєних людей, що становить самодостатню політичну силу;
- один із механізмів верховної влади у державі.

Армія є важливою і невід'ємною складовою суспільства. У ній і через неї проявляються майже всі суспільні процеси. Армія - це державна структура, яка виконує специфічні політичні функції за допомогою воєнного насилля. На думку Л. Гумпловича, джерелом влади було насамперед воєнне завоювання. Армія завжди була структурою, головним завданням якої є військові дії на захист політичної влади й суспільства. Армія виступає водночас і як об'єкт політики, коли через неї реалізуються політичні й зовнішні цілі, і як суб'єкт політики, коли вона здійснює тиск на політичну владу, партії, великі соціальні групи.

Роль і місце армії в суспільстві й державі визначається багатьма факторами: а) характером політичної системи; б) особливостями суспільного ладу; в) змістом внутрішньої і зовнішньої політики; г) зовнішніми обставинами (наявністю ворогів і загрози від них); г) розвитком економіки й військово-технічними можливостями.

Політико-військова сутність залежить від таких елементів:

1. Військово-політична свідомість як форма політичної свідомості. Виділяють теоретичний і буденний рівні військово-політичної свідомості. Перший рівень є науковим фундаментом військової політики (військова доктрина, військова стратегія і тактика). Буденний рівень військово-політичної свідомості розуміють як сукупність традицій, поглядів на армію, її місце в суспільстві.

2. Військово-доктринальні установки, які розуміють як прийняту тривалу програму щодо цілей і характеру застосування військової сили. Україна гостро потребує нової військово-політичної доктрини, яка відповідала б на існуючі глобальні загрози.

3. Військово-політичні відносини - це взаємодія військових структур і політичної влади з приводу розбудови армії, застосування її могутності до розв'язання внутрішніх і зовнішніх проблем.

4. Військово-політичні структури, які забезпечують політичне й військове керівництво армією на національному та міждержавному рівнях.

5. Військово-політична діяльність - це дії політичних і військових структур щодо реалізації військово-політичного потенціалу в інтересах держави, забезпечення обороноздатності.

§2. Взаємодія політики й армії визначається багатьма факторами, серед яких:

- військово-політичні можливості держави;
- ступені військової небезпеки з боку інших держав;
- наявність військової доктрини й можливостей її застосування;
- рівень демократичності суспільства і його менталітет;
- внутрішня стабільність політичного режиму.

Армія завжди була й залишається політичною силою, яка може стабілізувати й дестабілізувати суспільство. Велику роль відіграють традиції та історія співіснування армії

і суспільства. Найбільш активна роль армії в закритих тоталітарних і диктаторських суспільствах, для яких характерні внутрішні силові відносини.

Політологія виділяє різні моделі взаємовідносин влади і армії.

Перша модель - закрите "мілітаризоване суспільство", у якому політичне, економічне, духовне життя підпорядковується військовим цілям. Специфікою такого типу суспільства є одновладність, ієрархічність і верховенство військових.

Друга модель - комуністична й фашистська, де перевага надається зовнішньополітичним цілям, методам насильницького поширення політичного ладу на інші суспільства за допомогою військової сили.

Третя модель - "стратократичного суспільства", у якому армія здійснює правління іншими гілками влади. Тут влада обмежує політиків або замінює політичні структури військовими (режим "чорних" полковників у Греції).

Четверта модель - "поліцейського суспільства", у якому армія виконує поліцейські (караючі) функції всередині суспільства. Основним ворогом стає для такого режиму внутрішній (політичні партії, соціальні групи, класи). Такі режими характерні для перехідних, слаборозвинутих суспільств. Прикладом може слугувати Латинська Америка, де у XX ст. відбулося понад 600 путчів, 200 з яких завершилися встановленням військових диктатур. Після військового перевороту в 1978 році до влади в Іраку прийшов кривавий диктатор С. Хусейн.

П'ята модель - демократична, де взаємовідносини армії і суспільства ґрунтуються на законодавстві, армія знаходиться під контролем суспільства.

§3. Виходу армії на політичну арену сприяє ряд причин:

- економічні (спад виробництва, економічна криза);
- політичні (нестабільність політичної системи, сепаратистські рухи, міжрегіональні конфлікти);
- соціальні (велика поляризація суспільства, безчинства олігархів і влади);
- військові (поразка армії, необґрунтовані перестановки військового керівництва);
- ідеологічні (відсутність загальноновизнаної національної ідеї, втрата ідеологічних орієнтирів);
- корпоративність військових (перевага інтересів армії над суспільними);
- відсутність демократичних традицій у суспільстві й армії;
- закритість суспільства й відсутність контролю над армією з боку громадянського суспільства.

Політична роль армії не завжди реакційна. Прихід до влади генерала А. Піночета в Чилі допоміг стабілізувати суспільство, прискорити економічний розвиток. Разом з тим правління військових завжди супроводжується численними жертвами цивільних громадян.

Особливу загрозу становить намагання використати військові методи боротьби в міжетнічних конфліктах. До таких засобів широко вдаються такі організації, як "Брати мусульмани", "Хамаз", "Хезболла", рух "талібів", терористичні угруповання.

Багато аналітиків найбільш загрозливим видом воєн вважають цивілізаційну війну на основі расових, релігійних й етнічних відмінностей. До таких війн будуть втягнуті цілі регіони й навіть континенти ("північ - південь", "схід - захід", "християнство - мусульманство", "жовта"- "біла" раси тощо). Щоб не допустити глобальних зіткнень, людство має прискорено формувати світовий порядок, нову сучасну етику міждержавного співіснування.

Українська армія перебуває у процесі реформування. Армія, яка залишилася після тоталітарного Радянського Союзу та після президентства В. Януковича і "Сім'ї", не відповідає сучасним вимогам й повинна пройти через корінну реформу. Тому в українській армії відбуваються такі зміни:

- виробляється нова сучасна військова доктрина;
- зменшується чисельність непрофесійної армії;
- посилюється демократизація армії;
- тривають процеси структурної перебудови (перехід від окружної системи до груп стратегічних напрямів);
- повільно, але поступово йде переозброєння на новій сучасній базі;
- передбачається перехід від примусових наборів до контрактної системи;
- збільшується роль миротворчих контингентів, що забезпечує бойовий досвід.

Тема 19. Політичний маркетинг і менеджмент.

§1. Поняття маркетингу. Функції і вили політичного маркетингу

Власне, термін "маркетинг" походить від англійського слова market — ринок. Запроваджений він був представниками Гарвардської економічної школи США, які, вивчаючи процеси стихійності та непередбачуваності капіталістичного ринку, дійшли висновку, що саме ці його характеристики спричиняють економічні та політичні кризи в суспільстві. Не виходячи за межі основних постулатів ринкової економіки, вони розробили основи механізму управління та планового регулювання, що дістав назву "маркетинг". На їхню думку, маркетинг — це система заходів щодо управління операціями збуту та торгівлі, регулювання ринкових процесів і вивчення кон'юнктури й закономірностей функціонування ринку.

Політична діяльність за будь-яких умов, суспільно-політичних систем і типів державного устрою також спрямована на завоювання та утримання контролю над ринком, але ринком специфічним — **ринком влади**, а через нього — над політичною та іншими сферами суспільства. За тоталітарних і диктаторських режимів боротьба точиться переважно силовими методами, аж до фізичного знищення опонентів.

В умовах більш-менш демократичного суспільства, за наявності демократичних механізмів і процедур формування представницької, виконавчої та судової гілок влади в державі, відповідної політичної культури та ментальності політична діяльність також може розглядатися як змагання за певними правилами за контроль над ринком влади. Зрозуміло, ці правила мають бути зафіксовані в нормах законодавства, традиціях політичної поведінки виборців і претендентів на політичну владу.

Отже, за умов цивілізованого змагання за право управляти політичною сферою суспільства під політичним маркетингом ми будемо розуміти сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження у суспільно-політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

Виходячи з типології політичних об'єктів і суб'єктів виокремлюють **політичний маркетинг політичних, державних та інших інституцій, окремих організацій, політичних лідерів, а також ідей, програм, концепцій, доктрин** тощо.

Отже, узявши до уваги вищезгадане, розглянемо найважливіші види та невід'ємні складові політичного маркетингу як дослідження політичного ринку (через вивчення громадської думки), виборчу інженерію і політичне рекламування, які є важливими інструментами політичної боротьби за будь-яких суспільних умов і політичних режимів.

§2. Дослідження політичного ринку

Однією з найважливіших складових політичного маркетингу є **вивчення особливостей функціонування ринку влади в певному суспільстві**. (Тут, до речі, слід зауважити, що ринок влади існує не лише в демократичних суспільствах. Ми маємо певні підстави говорити про ринок влади і в тоталітарних державах, вважаючи, що й там існують конкуренція й боротьба за владу. А різниця полягає лише в рівні цивілізованості змагань за владу та в наявності певних "правил гри", загальноприйнятих у цьому суспільстві.)

Дослідження ринку влади передбачає вивчення та аналізування політичної культури суспільства, рівня розвитку партійно-політичних структур, банку політичних лідерів (тобто політичної та правлячої еліти) і, звичайно, настанов суспільної свідомості.

Вивчати громадську думку можна через **опосередковані, прямі й спеціалізовані канали надходження інформації**.

Опосередковані канали висловлювання громадської думки — засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, відео, комп'ютерна, електронна пошта тощо), документи засідань органів влади, суспільно-політичних організацій, матеріали державних органів управління статистики, спецслужб, органів внутрішніх справ, армії та ін.

Прямі канали висловлювання громадської думки — особисті контакти працівників

органів управління з населенням на зборах, мітингах, страйках, прийом громадян, через листування і т. ін.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки є найнадійнішими, оскільки дають змогу отримувати з допомогою соціологічних і соціопсихологічних методів надійну й репрезентативну (адекватну) інформацію з широкого кола питань.

Анкетне опитування передбачає фіксований порядок опитування респондента за чітко побудованою формою анкети: запитання — варіанти відповідей.

Розрізняють такі анкетні опитування громадської думки: **роздавальне, телефонне, пресове, поштове (у тому числі електронною поштою), комп'ютерне.**

Роздавальне опитування — основний вид анкетного опитування. У цьому випадку дослідник безпосередньо вручає анкету респондентові, який повертає останню після заповнення. Такий спосіб уможливорює з допомогою спеціальних процедур забезпечення надійності, репрезентативності і якості опитування, гарантує практично повне повернення анкет.

Телефонне анкетне опитування передбачає використання телефону для спілкування інтерв'юера та респондента.

Якщо респондент є постійним учасником опитувань певної соціологічної мережі, можливе використання автовідповідачів, які запишуть відповіді респондента на аудіоплівку.

За аналогічною схемою проводять опитування з допомогою електронної пошти та персональних комп'ютерів, встановлених у респондентів.

Може використовуватися електронно-обчислювальна техніка і в разі телефонного опитування, коли результати відповідей через спеціальні пристрої вводяться безпосередньо в комп'ютер соціологів.

§3. Виборча інженерія

Одним із найпоширеніших видів політичного маркетингу, що використовується під час політичної боротьби за мандати виборчої представницької та виконавчої влади, є виборча інженерія. Під останньою розуміють пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої і політичної еліти щодо завоювання та збереження влади в державі (регіоні, місті тощо).

Порівнюючи з цього погляду типи виборчих систем, слід зазначити, що мажоритарна процедура виборів призводить до більших (ніж за пропорційної системи) відхилень волевиявлення громадян через "своєрідне" компонування виборчих округів і різні пропорції населення, яке там проживає.

У результаті такої виборчої інженерії часто траплялися випадки, коли партії вигравали вибори за кількістю голосів виборців, але програвали їх за кількістю отриманих депутатських мандатів.

Аналізуючи характер репрезентативності виборчих систем, слід зазначити, що окрім "системних помилок" у підрахунках не останню роль відіграють й інші чинники. Такі, скажімо, як кількість партій, котрі беруть участь у виборах.

§4. Політичне рекламування. Імідж

Вивчаючи проблеми політичної реклами, політичний лідер та його команда неминуче стикаються з образом ідеального та реального діяча, який сформувався в суспільній свідомості виборців. Такий образ отримав назву **імідж** (від англ. image — образ, подoba), що, у свою чергу, дало ім'я науці **іміджології**. Остання вивчає проблеми формування й створення в суспільній свідомості образів суспільних інститутів (держави, політичних партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, розробляє сукупність прийомів, технологій і засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики.

Політичним рекламуванням люди займалися з давніх-давен, ще з тих часів, коли з'явилися держава й політика. Скажімо, ще 1633 р. папа римський Урбан VIII заснував конгрегацію пропаганди. Зрозуміло, що основним завданням цієї інституції було

здійснення політичної реклами католицької церкви. Однак справжня революція в цій галузі відбулася лише на початку XX ст. І пов'язують цей якісний прорив з бурхливим розвитком індустрії опитувань громадської думки та зростанням ролі засобів масової інформації в політичному житті суспільства.

§5. Поняття, функції і види менеджменту. Політичний менеджмент

Під **менеджментом** (від англ. management — керування, управління) взагалі розуміють процес управління матеріальними та людськими ресурсами в інтересах їх ефективного використання з метою досягнення цілей управління суспільством, політичною, економічною або соціальною структурою, окремими спільнотами тощо.

Зрозуміло, що цей процес здійснюється певними групами людей, які відповідно до законодавства та усталених соціальних і психічних норм поведінки, прийнятих у суспільстві, беруть на себе зобов'язання з реалізації влади над державною, комунальною, корпоративною власністю, власністю фірми і т. ін.

Отже, менеджмент розглядається з двох поглядів:

- як соціологічне вчення, що вивчає проблеми управління;
- як практичні рекомендації з управління великим підприємством, фірмою, концерном тощо.

Як соціально-економічне вчення менеджмент виник наприкінці XIX ст., коли були здійснені перші спроби систематизувати знання в галузі управління виробництвом. 1881 р. американець Дж. Вартон розробив перший систематичний курс управління для викладання цієї наукової дисципліни у коледжі. Але широке впровадження менеджменту в практику розпочалося після публікації 1911 р. книги Ф. Тейлора "Принципи наукового управління" та організації Х. Персон першої наукової конференції з цього питання.

Подальший розвиток теорії менеджменту пов'язують з ім'ям керівника великої вуглевидобувної компанії Генрі Файоля, який сформулював основні принципи й функції менеджменту. Метою його концепції було обґрунтування універсальних **принципів управління**:

- необхідність підтримки дисципліни;
- ієрархічне підпорядкування;
- одноосібне керівництво;
- корпоративний дух;
- орієнтація на прибуток тощо.

Пізніше у теорії менеджменту були сформульовані основні функції управління: організація, фінанси, виробництво, маркетинг.

Історія розвитку управлінської думки свідчить, що у XX ст. виникло кілька наукових напрямів менеджменту: раціоналістична школа, школа людських відносин, школа взаємопов'язаних дій — управлінських функцій та ін.

Раціоналістична школа досліджувала питання відповідності фізичних та інтелектуальних даних людей виконуваним ними роботі, вивчала проблеми попередньої підготовки працівників до роботи на виробництві. Засновником цієї школи був американський інженер Ф. Тейлор.

Теорія людських відносин, біля колиска якої стояв Ф. Мейо, базувалася на розумінні того, що навіть і чітко відпрацьовані виробничі операції та висока заробітна плата не завжди ведуть до адекватного зростання продуктивності праці й прибутків. Прихильники цієї теорії не без підстав вважали, що соціально-психологічні чинники також відіграють помітну роль у цих процесах. Такі чинники, як сприятливий морально-психологічний клімат у колективі, турбота керівництва про підлеглих, підвищують задоволеність останніх своєю роботою, а відтак сприяють зростанню ефективності виробництва.

Однак теорія людських відносин не могла дати відповідь на всі запитання, що виникали в процесі управління та взаємин людей у процесі виробництва. Спробу інтегрального розгляду цих питань здійснив Д. Макгрегор, який створив управлінську концепцію на основі поєднання досягнень науки про людську поведінку — психології з

процесом управління. Ця концепція, яку ще називають поведінковою, допомагала працівникам якнайповніше розкривати свої здібності та потенціал.

Новий якісний крок у розвитку теорії менеджменту уможливився завдяки появі кібернетики та широкому впровадженню в практику обчислювальної техніки. Виникли кількісні теорії управління, які, використовуючи конкретно сформульовані змінні характеристики об'єкта управління, розробляють математичні моделі розв'язання конкретних проблем управління на основі оптимізації процесу прийняття управлінських рішень.

Нині характер сучасного виробництва фахівці розглядають як процес безперервних взаємопов'язаних дій, кожна з яких, у свою чергу, також є процесом. Такі дії — планування, організація, мотивація і контроль — дістали назву управлінських функцій.

Коротко розглянемо кожну з цих **функцій**.

Планування полягає у формулюванні цілей об'єкта управління та шляхів їх досягнення. Воно дає уявлення про сучасний стан, напрями необхідного та вірогідного розвитку, а також найефективніші способи вирішення поставлених завдань.

Організація характеризує організаційну побудову об'єкта управління, його внутрішню структурну ієрархію, конкретні завдання, повноваження та відповідальність підрозділів або окремих людей.

Мотивацію використовують з метою створення відповідних матеріальних і моральних стимулів для працівників, щоб забезпечити виконання ними обов'язків стосовно об'єкта управління та суспільства загалом.

Контроль полягає в ретельній перевірці виконання визначених планів, відповідності їх структурі організації, відповідності структури цілям організації і т. ін. Результати контролю використовуються під час вироблення нових управлінських рішень і коригування раніше прийнятих ухвал і організаційних заходів.

§6. Менеджмент виборчої кампанії

Процес організації й проведення виборчої кампанії політичного лідера надзвичайно складний. Він потребує не лише значних матеріальних і фінансових ресурсів, відповідного політичного капіталу лідера та його інтелектуального потенціалу, а й добре зорганізованої, згуртованої команди професіоналів у галузі політичних технологій, політології, соціології, соціальної психології та менеджменту. Останніх у нас, до речі, несправедливо й принизливо називають апаратниками-бюрократами, хоча без цих "чорноробів" політичної кухні ще не став на ноги жоден більш-менш відомий професійний політик.

Отже, принципове завдання, яке має вирішити кандидат, — це **формування працездатної команди**. Вона, у свою чергу, й займатиметься проблемами матеріально-фінансового забезпечення кампанії, організаційними, політико-ідеологічними та багатьма іншими питаннями, що повсякчас виникатимуть упродовж виборчого марафону.

Фахівці радять звернути особливу увагу на розподіл функцій всередині команди політичного лідера, виокремлюючи тих, хто готує матеріали для кандидата безпосередньо, і тих, хто займається поточними організаційними проблемами. Такий розподіл обов'язків дає змогу кандидатові не відволікатися на дріб'язкові щоденні справи, а зосередитися на стратегічних питаннях.

Досвід показує, що загалом найближче оточення кандидата за кількістю не повинно перевищувати відоме "психологічне число" — 7 плюс-мінус 2 особи. Хоча, звичайно, догматизму тут не повинно бути, оскільки психологічний потенціал кожної людини різний. Дехто може ефективно керувати й більшою кількістю людей одночасно, не втрачаючи контролю за контактами з ними і пам'ятаючи про те, що, кому і в який термін доручено зробити. Такий лідер є об'єднуючим ланцюгом, який збирає всю інформацію, організовує її аналіз і продукування можливих варіантів політичних рішень.

В ідеалі команда кандидата має бути своєрідним прототипом майбутньої урядової команди, яка в разі перемоги без особливих труднощів зможе взяти на себе важелі влади. Хоча в житті все набагато складніше, і часто-густо люди, які певною мірою "зробили"

президента або депутата, не знаходять собі адекватного місця в урядовій команді. А якщо все-таки політичний лідер, який переміг, запропонує їм досить впливові посади в апараті своєї адміністрації, подекуди вони не завжди їм під силу. І тоді ця, здавалося б, морально-етична проблема набуває практичного втілення, якщо люди, які непогано справлялися зі своїми обов'язками під час виборчої кампанії, у "мирних" умовах, навпаки, гальмують роботу тепер уже урядової команди.

Надзвичайно важливим є такий **особистісний аспект попередньої аналітичної роботи**, як оцінка можливих конкурентів у боротьбі у виборчому окрузі та збирання щодо них інформації (фактологічної, політичної, особистісної і т. ін.). Інакше кажучи, знаючи біографію, освіту, публікації, висловлювання конкурентів, набагато легше будувати свою "**контргру**", а також стратегію й тактику виборчої кампанії.

Оцінюючи політичну ситуацію, бажано все-таки не обмежуватися результатами попередніх виборів та аналізом впливовості політичних структур і окремих політичних лідерів, які діють у цьому виборчому окрузі. Стратегічну, ключову інформацію можуть дати професійно проведені соціологічні та соціопсихологічні дослідження. Такі дослідження уможливають оцінювання не лише загальнополітичних настроїв виборців, а й рівня популярності окремих лідерів — потенційних кандидатів на балотування. І цей попередній, стартовий рейтинг у поєднанні з психологічною мотивацією політичної поведінки виборців має стати серйозною основою для остаточного прийняття рішення про балотування в цьому виборчому окрузі.

Стратегія виборчої кампанії, за свідченням світової політології, може базуватися на таких **елементах**.

1. Декларування причетності до певної політичної партії, передвиборного блоку, владної структури, політичного лідера і т. ін.
2. Створення міжособистісного контрасту кандидатів.
3. Створення ідеологічного контрасту кандидатів.
4. Ставка на базову проблему.
5. Формування позитивного іміджу кандидата.
6. Створення негативного іміджу конкурентам.
7. Утворення передвиборних коаліцій.
8. Ставка на владні структури.
9. Ставка на суспільно-політичні структури.
10. Ставка на засоби масової комунікації.
11. Деморалізація конкурентів.

Коли визначено провідні складові стратегії виборчої кампанії, перш ніж розтлумачити, що означає кожен з них, варто згадати і про форму її викладення.

Передусім не зайве знати, що стратегія виборчої кампанії має бути викладена письмово, обсягом не більше однієї сторінки.

Тема 20. Світові ідейно-політичні доктрини.

§1. Лібералізм

Грунтуючись на ідеях давньогрецьких мислителів Лукреція і Демокріта, лібералізм як самостійна ідеологічна течія в основному сформувався на ґрунті політичної філософії кінця XVII — початку XVIII ст.

У політичних працях Томаса Гоббса (1588-1679) держава називається головним творінням людей, а не бога (чим продовжує місію Н. Макіавеллі).

В його працях "Філософські елементи вчення про громадянина" (1642) і "Левіафан" (1651) він викладає свою теорію держави, аналізує плюси і мінуси демократії, аристократії і монархії. Симпатії — на стороні монархії, оскільки відсутність влади як такої — ще гірша, ніж її надмірність. Що ж стосується обов'язків суверена, то він мусить керуватися тезою: "благо народу — вищий закон".

У політичних ученнях Т. Гоббса і Ш. Монтеск'є порушуються питання походження і характеру держави, її права на примусову реалізацію влади.

Далі політична думка прямує до лібералізму, розвиток якого, як вважають, сприяв становленню сучасних європейських держав.

Взагалі політологи виокремлюють політичні доктрини аристократичного та демократичного лібералізму.

До теоретиків аристократичного лібералізму зараховують Дж. Локка, Дж. Віко, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбаха, І. Канта, Б. Констана, А. Токвілля.

Майже всі вони спиралися на концепції природного права та суспільного договору, не виходили за межі конституційного монархізму, парламентаризму, пошанування права й законності, права на приватну власність, її недоторканності, наполягали на політичних свободах і вільній конкуренції.

Автор соціально-політичної концепції лібералізму і поняття "громадянське суспільство" Джон Локк (1632-1704) розглядав відповідні проблеми у праці "Два трактати про державне правління" (1690).

На його думку, лише народ є повним носієм влади, якій він передає лише ті права, що пов'язані з діяльністю правосуддя, здійсненням виконавчих функцій управління державою та відносин з іншими державами. Звідси й розподіл державної влади на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і федеральну (зовнішні зв'язки).

Політичну владу Дж. Локк тлумачив як право людей створювати закони для регулювання та збереження власності, а основною метою об'єднання громадян у суспільство вважав охорону власності цих громадян.

Звідси й думка про те, що держава, політична влада виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли в людей постає потреба у створенні держави. До речі, твердження Дж. Локка, що для жодної людини, яка живе у громадянському суспільстві, не може бути винятків щодо виконання законів цього суспільства, актуальне й сьогодні.

Ідеї суспільного договору знайшли втілення в концепції "правової держави", одним з основних творців якої був засновник німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724-1804).

Діалектично розглядаючи сутність громадянського стану,

І. Кант дійшов висновку, що останнє має бути побудоване на таких принципах:

- свободі члена суспільства як людини;
- рівності його з іншими як підданого;
- самостійності члена суспільства як громадянина.

І. Кант опрацював етичні принципи політики. Він вважав, що загальнообов'язкове право має обмежувати свавілля людей, а благо держави полягає в досконалому праві, якнайбільшій відповідності устрою та режиму влади принципам права. Свобода, на його думку, полягає у свободі критики, участі у встановленні правопорядку через ухвалення

конституції, яка легітимізує монархію. Водночас він вважав, що народ не має права на повстання, а має право лише на пасивний опір.

Бенжамен Констан (Анрі Констан де Ребек) (1767-1830), французький ідеолог лібералізму, виклав свою ліберально-конституційну концепцію в книзі "Курс конституційної політики" (1818-1820), в якій розглядав питання співвідношення особи та держави. На його думку, людині властива свобода, з якої випливають фундаментальні права громадянина.

Завдання влади він розглядав як запобігання внутрішнім конфліктам і захист держави від зовнішніх ворогів, а стримувальними умовами проти зловживань влади — силу громадянської думки, що зосереджена в парламенті, та збалансований поділ влади. Б. Констан одним із перших увів в обіг поняття політичної відповідальності уряду, який має узгоджувати загальні напрями своєї діяльності з програмними вимогами парламентської більшості.

Історичну генезу, сутність і перспективи розвитку демократії досліджував у своїх працях французький соціолог Алексіс де Токвіль (1805-1859), розглядаючи останню як принцип соціальної організації суспільства. У своїх міркуваннях він виходив з порівняння й певного протиставлення "аристократичного" та "демократичного" суспільств. Аристократичне суспільство, за А. Токвілем, уособлював "старий режим" феодальної влади, а демократичне — політичний режим, встановлений у США [210].

На думку А. Токвілля, головною ознакою "демократичного етносу" є індивідуалістична життєва позиція, схильність покладатися на власний розум, вивільнення від прив'язаності до групи, відсутність надмірної пошани до авторитетів. Водночас він пише про "тиранію більшості", коли людина, позбавлена традиційних групових зв'язків і віри в авторитети, залишається самотньою у протистоянні з владою й безсилою проти маніпуляцій "центру".

Він вважав, що наслідком демократичних революцій є ще більша централізація влади, що небезпечно для людини.

Отже, А. Токвіль одним із перших відчув централізаторський інстинкт демократії, загрозу переростання "демократії натовпу" в тоталітаризм.

Підсумовуючи, наведемо **основні риси демократичного лібералізму**, які можна вважати притаманними лібералізму взагалі:

- соціальний оптимізм, впевненість в необхідності поступових і раціональних змін у суспільному житті;
- індивідуалізм у поєднанні з високою політичною відповідальністю громадян;
- широкі права й свободи особи;
- принцип приватної власності як основа свободи;
- критичне ставлення до держави, обмеження її функцій та влади державного апарату;
- толерантність, плюралізм, релігійна віротерпимість.

Напружена інтелектуальна робота щодо оновлення лібералізму сприяла появі багатьох новітніх його модифікацій. За версією американського дослідника Д. Белла, серед них виокремлюються течії:

- ліберального консерватизму (М. Фрідмен);
- консервативного лібералізму (С. Семуелсон);
- ліберального лібералізму (Дж. Макговерн).

Ліберальний консерватизм передбачає необхідність існування вільного ринку і забезпечення прав людей розпоряджатися своїм життям як заманеться, консервативний лібералізм — у необхідності існування змішаної економіки, а ліберальний лібералізм декларує необхідність існування великомасштабних урядових видатків на реалізацію соціальних програм, виступаючи водночас проти елітарної культури.

§2. Консерватизм

Якщо з ліберальною доктриною щодо народження та визначення ідеологічного батьківства все більш-менш зрозуміло, то з консерватизмом ситуація не така вже й

однозначна.

Беручи до уваги формально-фактологічні критерії, можна стверджувати, що історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця XVIII ст., яка кинула виклик традиційним формам суспільно-політичного устрою у вигляді панування аристократії.

Прихильники цієї версії походження консерватизму вважають, що ця політична доктрина розпочала свою переможну ходу у політичному світі після опублікування праці британського мислителя Е. Берка "Роздуми про Французьку революцію" (1790) і праць французьких мислителів Ж. де Местра і Л. де Бональда. Термін "консерватизм" почали активно використовувати після заснування 1815 р. Ф. Шатобріаном журналу "Консерватор".

Але так само як не можна розпочинати відлік історії політології лише з появи цього терміна як такого, не зовсім правильно чинити аналогічно і з доктриною консерватизму, оскільки насправді ключові проблеми консервативної теорії європейські мислителі й політики досліджували понад чотири століття (хоча й не називали себе консерваторами).

Про які ж проблеми насамперед йдеться? Передусім про виправдання абсолютизму та пристосування його до нових суспільно-політичних умов. Згодом з'явилися інші провідні проблеми, що опинилися в центрі уваги консерватизму, але спочатку ця політична течія саме й виправдовувала абсолютизм.

Серед мислителів і політичних діячів, які розробляли цю проблематику, насамперед варто згадати Ж. Бодена, А. Рішельє, Дж. Мазаріні, С. фон Пуфендорфа, Р. Філмера.

Розвиток політичної теорії буржуазії взагалі, і консерватизму зокрема, тісно пов'язаний з ім'ям вже згадуваного нами автора фундаментальної праці "Шість книг про державу", професора права університету Тулузи (Франція) Жана Бодена (1530-1596), який розглядав державу як сукупність родин. Але на відміну від родини держава не має суверенітету, який передбачає вільну від підпорядкування законам владу над громадянами та підданими. Джерелом суверенітету він вважав як "божественні", так і "людські" закони.

Ж. Боден відкидав лише божественне походження влади та обстоював ідею монархії, обмеженої законами, визнавав право народу на вбивство тирана.

Крім того, Ж. Боден у праці "Метод легкого вивчення історії" (1566) започаткував становлення географічного напрямку в соціології, розглядаючи географічне середовище як чинник суспільного життя. Він вважав, що клімат, рельєф, родючість земель тощо зумовлюють особливості суспільної побудови, психічні та інтелектуальні риси населення.

Найгіршою формою державного устрою, на його думку, є демократія. Водночас він допускав ідею змішаної форми правління, коли королівський абсолютизм співіснує зі становим представництвом у вигляді Генеральних Штатів.

Теоретиком і водночас практиком абсолютизму був і Арман Жан дю Плессі Рішельє (1585-1642), який зробив блискучу кар'єру, розпочавши її у 21 рік єпископом і закінчивши кардиналом, герцогом і керівником Королівської ради — першим міністром і фактично правителем Франції, визначаючи її політику упродовж 18 років без перерви.

По суті, його можна назвати державником, який дбав про зміцнення державних інститутів. Зокрема, він вважав податки головним двигуном держави, оскільки остання тримається на бюджеті, який не повинен бути надмірним тягарем для виробників і бідних станів. Міць держави має спиратися на регулярну армію, в якій чини слід надавати лише залежно від доблесті та відданості державі. Кардинал Рішельє значно підірвав військові можливості представників регіональної знаті, зруйнувавши укріплення в їхніх замках, які відтоді стали не фортецями, а чудовими архітектурними пам'ятками середньовічної Франції.

Його наступник — кардинал католицької церкви Джуліо Раимондо Мазаріні (1602-1661), рекомендований свого часу Рішельє королю Людовіку XIII, продовжив реалізацію планів свого попередника щодо перетворення Франції на могутню абсолютну монархію. Для вирішення цих завдань він змінив податкову політику, спираючись на провінційне

чиновництво і в такий спосіб нейтралізуючи феодальну знать та провінційні парламенти.

Концепція абсолютизму Дж. Мазаріні полягала в політиці підтримки церкви, за що остання мала захищати королівський абсолютизм. Обмеження політичних свобод, на його думку, мало компенсуватися послабленням податкового тиску на громадян. А дворяни мають служити королю, але не допускати його до влади. Судова ж влада не повинна виходити за "межі своїх обов'язків".

Повалення монархії у Франції мало всесвітнє значення для перемоги капіталізму й зростання популярності демократичного лібералізму. Це спонукало частину мислителів-консерваторів звернутися до проблеми адаптації монархії до капіталізму, захисту монархізму як політичного устрою.

Едмунд Берк (1729-1797), член англійського парламенту й один із керівників британської партії консерваторів, вважав революції злочином, виступав за еволюційні реформи монархії та пристосування її до нових умов. Зокрема, він був прихильником меншого втручання держави в економічну сферу, її опікування соціальними проблемами, питаннями виховання в родині, формування здорового індивідуалізму. Провідне місце в його концепції відводилося питанням захисту власності, свобод, незалежності, децентралізації держави.

Отже, на думку консерваторів, на суспільство слід дивитись як на органічну й цілісну систему, що не повинна змінюватися революційним шляхом. Ідеям індивідуалізму, прогресу та раціоналізму, які породжені лібералізмом, мають протистояти усталені традиції, звичаї, стабільні суспільно-політичні інститути, що становлять моральні та матеріальні цінності суспільства.

Засновники консерватизму вважали, що політичні принципи потрібно пристосовувати до існуючих реалій і традицій, оскільки ці інститути й відносини між суб'єктами політики мають незаперечну перевагу перед будь-якою теоретичною схемою, хоча б раціонально виваженою й побудованою.

На відміну від лібералізму та соціалізму, які були провідними політичними доктринами відповідно буржуазії та робітничого класу, консерватизм характеризується дещо іншою соціально-психологічною та соціальною базою.

Тут йдеться не тільки і не стільки про класи та інші соціальні чи етнічні групи, які мають панівне, привілейоване становище в суспільстві. Часто-густо консерватизм є своєрідною захисною реакцією середніх, а то й знедолених верств населення (підприємців, фермерів, ремісників, селян), які відчують страх перед невідомим майбутнім і можливістю втратити навіть те, що вони досі мають.

На ці складні процеси впливають традиційні соціальні та психічні норми регулювання поведінки, а також традиції, звичаї, цінності, що укорінилися в суспільній свідомості широких народних мас.

Таким чином, можна стверджувати, що консерватизм було б правильно розглядати як:

- психологічну настанову або інерційний стиль мислення;
- особливу ідеологічну позицію, що ґрунтується на певній "охоронній" філософії;
- певну модель існування і політичної поведінки.

Отже, можна зробити висновки, що консерватизм зосереджується на збереженні традиційних правил, норм поведінки, ієрархії влади, соціальних і політичних структур та інститутів. Однак це абсолютно не означає, що дана політична доктрина відкидає можливість і необхідність урахування змін і пристосування до них існуючих структур та інститутів.

§3. Соціалізм

Як революційний виклик індивідуалізові, приватній власності, жорсткій державі та лицемірній релігії виникла концепція утопічного соціалізму, основоположниками якої були Томас Мор (1478-1535) і Томмазо Кампанелла (1568-1639).

Ця доктрина пропагувала колективізм, істинну віру та справедливу державу. Вона передбачала виборність і колективне керівництво суспільством, обов'язкове виконання

громадянами соціальних норм співіснування. Це, на думку утопістів, мало забезпечити рівність, справедливість і загальне щастя людей.

Отже, політичну діяльність громадян вони розглядали через парадигму комунітарних принципів організації суспільства. Попри певні проблеми, пов'язані з домінантою колективного, концепція утопічного соціалізму несла в собі паростки парламентського демократизму.

§4. Соціальна демократія

Надалі соціалістичні ідеї розробляли Е. Бернштейн, К. Каутський, Г. Плеханов та ін.

Едуард Бернштейн (1850-1932), якого називають "батьком сучасної соціал-демократії", на відміну від К. Маркса вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом, оскільки останній не має відповідного рівня інтелекту і морального духу для управління суспільними процесами. Він вважав, що демократизація буржуазного суспільства може сприяти розвитку еволюційного соціалізму.

Карл Каутський (1854-1938) визнаний політологами як ідеолог соціал-демократії та видатний популяризатор марксизму. Висловив кілька нових ідей: про перенесення центру революційного руху із Західної Європи на Схід, закінчення мирного розвитку європейської історії та початок епохи революції, про специфіку марксизму в різних країнах. К. Каутський наголошував на необхідності легального, мирного завоювання політичної влади в розвинених країнах, а більшовицьку практику оголосив псевдомарксизмом. Він сформулював і альтернативу більшовизму у вигляді соціал-демократичної концепції.

Георгій Плеханов (1856-1918), російський філософ і політичний діяч, стояв на позиціях марксизму до 1903 р., а після розколу Російської соціал-демократичної партії на більшовиків і меншовиків став на позиції останніх. Цей авторитетний соціал-демократ негативно поставився до Жовтневої революції й до кінця життя виступав проти більшовизму.

§5. Комунізм.

У середині XIX ст. на авансцену виходить радикально-комуністична течія суспільно-політичної думки, творцями якої були Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс (1820-1895).

У концептуальному сенсі ця течія містила такі тези:

- рушійною силою в антагоністичних формаціях є класова боротьба;
- за капіталізму вирішальну роль відіграє пролетаріат, котрий виконує месіанську роль;
- пролетаріат має здійснювати свою диктатуру;
- пролетарська місія полягає у зламі буржуазної державної машини через здійснення революції та побудову комуні;
- для перемоги пролетаріату потрібна своя політична партія;
- пролетарська партія очолить цю боротьбу лише за умов рішучої ідеологічної непримиренності як щодо відвертих супротивників, так і щодо колишніх однодумців.

За Марксом та Енгельсом, рушійною силою заміни "способу виробництва" є внутрішні суперечності, що підривають його із середини та готують перехід до наступного способу виробництва. По суті, марксизм є певною філософією історії, позначеною детермінізмом та утопізмом. Скажімо, Р. Арон вбачав у марксизмі "**світську релігію**", що базується на обіцянці спасіння. Комунізм — безкласове, справедливе суспільство, здатне функціонувати без держави, суспільство, покликане забезпечити щастя всім людям.

Піка популярності марксизм досяг у XX ст., але наприкінці його практично зійшов нанівець — більшість передбачень цієї доктрини щодо капіталізму так і не справдилися, до того ж зазнала повного краху система так званих соціалістичних країн. Виявилася не зовсім виправданою в оцінці суспільних явищ і ставка марксизму на класову боротьбу як рушійну силу розвитку суспільства.

Слід наголосити, що за основними тезами марксизму про революцію, непримиренну класову боротьбу, диктатуру пролетаріату на початку XX ст. відбувся розкол у робітничому

русі та соціал-демократії. Інституціоналізувався цей розкол після більшовицької революції в Росії та утворення III Комуністичного Інтернаціоналу.

§6. Фашизм.

Назва цієї ідейно-політичної течії походить від лат. слова *fascio* — пучок, в'язка, об'єднання.

Сформувалася вона 1919 р. на базі злиття концепту нації, як вищої і одвічної реальності і догматичного принципу справедливості.

Цей екстремістський політичний рух базується на єдності нації, заснованої на спільності крові, раси, і об'єднаної в одну державу.

Ідеологія фашизму спрямована проти ідеалізму і лібералізму, абстрактних демократичних цінностей, асоціативних проявів.

На відміну від націоналізму, расизму або шовінізму фашизм (наприклад, в італійській версії) на перших етапах свого існування намагався поєднати піднесення національної величі (відродження історичного значення Риму) з політичною демагогією псевдосоціалістичного типу.

Певний час концепція виключної ролі держави стосовно нації і соціальної спільноти визначала в середині XX ст. розвиток суспільно-політичного життя в багатьох європейських країнах (Італії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Румунії, Словаччині та ін.), Японії та ін.

За методами політична доктрина націонал-соціалізму (А. Гітлер, А. Розенберг) і фашизму (Д. Джентіле, А. Рокко, Б. Муссоліні) була близька до більшовизму. Спільні характерні риси цих доктрин такі: 1) встановлення однопартійної системи, єдиновладдя однієї партії; 2) будівництво тоталітарної держави (політична диктатура, зрощення партапарату з держапаратом, примусова регламентована праця, безальтернативність прийняття політичних рішень); 3) уніфікація всього громадського життя, єдність усіх громадських об'єднань; 4) авторитарний спосіб мислення, панування ідеології, ідеологізація всього суспільного життя, крайня його політизація.

Сіонізм отримав своє найменування від гори Сіон поблизу Єрусалима.

Автором терміну вважається письменник Натан Біренбойм, а політична програма була сформульована австрійським художником Теодором Герцлем ("Єврейська держава", 1896), який сформулював основоположні тези доктрини сіонізму про:

- існування "єдиного єврейського народу";
- "виключну" роль євреїв у світовій історії;
- необхідність концентрації євреїв на одній території;
- "одвічність антисемітизму" і т. ін.

Всесвітня сіоністська організація була створена 1897 р. в Базелі (Швейцарія), а до складу її на сьогодні входять сіоністські політичні партії з більш як 50-ти країн світу, а також міжнародні рабинські (релігійні) організації трьох основних деномінацій іудаїзму (ортодоксальної, реформованої і консервативної).

Основна ідея сіонізму полягала в утвердженні єврейської держави в Палестині, хоча розглядалися на перших етапах угандійський (Африка), аргентинський (Латинська Америка), кримський (Україна) та інші проекти.

§7. Анархізм.

Критиками політичних доктрин лібералізму (окрім соціалістів і комуністів) були й представники політичних концепцій анархізму, з-поміж яких найпомітнішими є постаті М. Штірнера, П. Прудона, М. Бакуніна і Ж. Сореля.

Макс Штірнер (справжнє ім'я Шмідт Каспар) (1806-1856) виступав з крайніх ідеалістичних та егоїстичних позицій. Він називав себе "смертельним ворогом держави", в якій є лише альтернатива: "вона або я". Власність для нього лише те, що в його владі. Отже, основне кредо М. Штірнера: "Для мене немає нічого вищого за Мене".

П'єр Жозеф Прудон (1809-1865), депутат Національних зборів Франції, заперечував будь-яку державність як основне суспільне зло, не схвалював ідею класової боротьби, а

найважливішою умовою свободи особи вважав дрібну власність. Його ідеал — суспільна асоціація дрібних власників, які б мали рівну за розмірами власність. П. Прудон заперечував комуністичне і капіталістичне суспільство, обстоюючи "третю форму суспільства" як синтез спільності й власності. Цей ідеальний стан він і називав анархією.

На думку П. Прудона, треба повалити буржуазну державу, ліквідувати центризм і загальнонаціональну владу, замінивши їх федерацією самостійних територіальних одиниць на основі угод між ними. Такі територіальні одиниці можуть утворювати будь-які групи населення: раси, національності, міста тощо.

Організація суспільства на принципах комунального устрою повинна мати "аполітичний" характер і не передбачати поділу на володарів і підлеглих. А замість політики має з'явитися наукова організація суспільства, де законодавча влада повинна належати розуму, а виконавча — народу як охоронцеві закону. Саме тому П. Прудон писав про "науковий соціалізм", який має перемогти ненасильницьким шляхом за умови становлення робітничого класу як рушійної сили прогресу.

Список використаних джерел

1. Ярош Б.О., Ярош О.Б. Загальна теорія політики: Навч. посіб. для студ. спец. "Політологія" вищ. навч. закладів. - Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту Ім. Лесі Українки, 2005,- 240 с
2. Бодуен Ж. Вступ до політології. — К., 1995.
3. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. — К.: МАУП, 2003. — 424 с.
4. Бебик В., Головатий М., Ребкало В. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
5. Брегеда А. Ю. Основи політології. — К., 1997.
6. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1991. — Т. 1-3.
7. Выдрин Д. Очерки практической политологии. — К., 1991.
8. 10. Політологія. / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. - К., Видавничий центр "Академія", 1998.
9. 18. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія. Підручник / В.М.Піча, Н.М.Хома. — 3-тє видання перероб. і доповн. — Львів: Магнолія, 2009. — 476 с.
10. Кухта Б. З історії української політичної думки. Навч. посібник /Б.Кухта — К.: Генеза.1994. — 368 с.
11. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навчальний посібник/ С.Д. Гелей, С.М. Рутар. — 5-те вид., перероб. і доп. — К.:Знання, 2004. — 645 с.
12. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

Політологія [Текст]: курс лекцій для здобувачів освіти освітньо-професійного ступеня фаховий молодший бакалавр галузі зі знань 27 Транспорт, 274 Автомобільний транспорт денної форми навчання / уклад. Р.М. Мельник – Любешів: ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ» Луцького НТУ, 2023. – 87 с.

Комп'ютерний набір і верстка : Р.М. Мельник
Редактор: Р.М. Мельник

Підп. до друку _____ 2023 р. Формат А4.
Папір офіс. Гарн.Таймс. Умов.друк.арк. 3,5
Обл.вид.арк. 3,4. Тираж 15 прим. Зам. 417

Редакційно-видавничий відділ
Луцького національного технічного університету
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75
Друк – РВВ ЛНТУ